

Міжнародний гуманітарний університет
Кафедра педагогіки та психології

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки
за спеціальністю 053 Психологія

Укладач – доцент Меленчук Н.І.

Одеса - 2024

Укладач

Меленчук Н.І. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Історія психології» для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня освітньо-професійної програми спеціальності 053 «Психологія» денної та заочної форми навчання [Електронне видання]. Одеса: МГУ, 2024. 111 с.

Конспект лекцій з дисципліни «Історія психології»
затверджений на засіданні кафедри педагогіки та психології
(протокол № 1 від 29 серпня 2024 року)

ЗМІСТ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І. ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ ЗАРОДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ 6

Тема 1. Предмет, методологія та етапи розвитку історії психології 6

1. Вступ до історії психології. Психологічна наука та її предмет.
2. Теоретичне та емпіричне знання.
3. Задачі історії психології.
4. Історичний шлях становлення психології як науки.

Тема 2. Психологія Стародавнього світу..... 14

1. Психологічні ідеї в Стародавньому Єгипті та Вавилоні.
2. Психологічні вчення в Стародавній Індії.
3. Психологічні уявлення Китаю.

Тема 3. Психологія Античності 23

1. Загальний нарис розвитку античної психологічної думки.
2. Погляди вчених античності на природу психічного.
3. Підсумки розвитку античної психологічної думки.

Тема 4. Психологічні вчення Середньовіччя та епохи Відродження 32

1. Особливості епохи середньовіччя
2. Психологія А. Августина.
3. Психологічні дослідження арабських вчених.
4. Внесок П'єра Абеляра в Середньовічну психологію.
5. Психологічні погляди Ф. Аквінського.

Тема 5. Психологія епохи Нового часу..... 39

1. Загальна характеристика психології Нового часу (17 ст.).
2. Вплив Ф. Бекона та Р. Декарта на розвиток психології
3. Наукові погляди Б. Спінози і Г. В. Лейбніца.
4. Наукова думка Т. Гоббса і Дж. Локка в межах сенсуалізму.

Тема 6. Психологічні ідеї Просвітництва 47

1. Становлення асоціативної психології у 18 ст. (Д.Гартлі, Дж.Берклі, Д.Юм).
2. Психологічні погляди французьких просвітників.
3. Розвиток вчення про нервово-психічні функції. Психофізичний паралелізм Гартлі та Вольфа.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ 51

Тема 7. Розвиток психології у XIX ст.: природничо-наукові передумови зародження психології як самостійної науки (розвиток експериментальної психології) 51

1. Розвиток асоціанізму в XIX ст. (Г. Спенсер, Дж. Міль, Т. Браун).
2. Природничо-наукові передумови розвитку експериментальної психології. Анатомічне вчення нервової системи (Ч. Белл, Ф. Мажанді). Рефлекторна теорія М. Хола та І. Мюллера. Дарвінізм. Френологія.
3. Дослідження часу реакції. Психофізика. Відкриття Фехнером і Вебером основного психофізичного закону.
4. Програми створення нової, дослідної психології. Розгалуження психологічної науки.

Тема 8. Розвиток психології у XIX ст.: розгалуження психологічної науки 59

1. «Психологія народів» В. Вундта.
2. Психіатрія. Ж. М. Шарко. Психоневрологія. Т. А. Рібо. П. М. Ф. Жане. Психотехніка. Х. Мюнстерберг.
3. Проблеми індивідуальних розходжень (Ф. Гальтон; Д. М. Кеттел; А. Біне та ін.).
4. Педологія як наука про дітей (С. Холл).

Тема 9. Розвиток психології до періоду відкритої кризи (60-ті роки XIX ст. – 10-ті роки XX ст.). Структуралізм. Функціоналізм 67

1. Вивчення змісту свідомості в структуралізмі Е. Тітченера.
2. Дослідження функцій свідомості у функціоналізмі.
3. Експериментальна діяльність представників Вюрцбурзької школи.
4. Особливості розвитку психологічних знань у Французькій психологічній школі
5. Описова психологія та її специфіка

Тема 10. Розвиток психології періоду відкритої кризи (10-ті роки XX ст. – сер. 30-х років XX ст.). Біхевіоризм. Гештальтпсихологія. 77

1. Розуміння психології як науки про поведінку: Дж. Уотсон.
2. Необіхевіоризм Е. Толмена і його вчення про проміжні перемінні.
3. Оперантний біхевіоризм Б. Скінера.
4. Гештальт-теорія як реакція проти атомізму традиційної психології. Дослідження М. Вертгеймером «продуктивного мислення». Гештальтистський «тріумвірат».

Тема 11. Розвиток психології періоду відкритої кризи (10-ті роки XX ст. – сер. 30-х років XX ст.). Психоаналіз. Неофрейдизм XX ст. 92

1. Психоаналіз як теорія особистості; як метод лікування; психологічна школа (З. Фрейд).
2. Індивідуальна психологія А. Адлера.
3. Неофрейдизм як напрям сучасної психології.

Тема 12. Розвиток психології у XX ст.: психологічні напрями д./п. XX ст.. 98

1. Гуманістична психологія: Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс.
2. Когнітивна психологія: Дж. Міллер. У. Найссер. Генетична психологія. Ж. Піаже.
3. Розвиток екзистенційної психології. Р. Мей.
4. Філософські основи гуманістичної психології Л. Джендлін. Людина в пошуках справжнього сенсу. В. Франкл.

Тема 13. Розвиток психології у XX ст.: психологія радянського періоду 102

1. Психологічні ідеї біхевіористського спрямування І. Павлова та В. Бехтерева.
2. Культурно-історична теорія, дефектологія, педагогічна психологія в працях Л. Виготського. Школа Л. Виготського.
3. Діяльнісний підхід С. Рубінштейна.
4. Харківська психологічна школа.

Тема 14. Розвиток психології в Україні 105

1. Етапи та особливості становлення психологічних знань в Україні.
2. Психологія Київської Русі.
3. Виникнення та розвиток психології у 17 столітті.
4. Головні постаті в історії психології України 18-19 ст.: Г. Сковорода, П.Д. Юркевич, І.О. Сікорський, В.В. Зеньківський, І.Я. Франко, М.М. Ланге.

Література 110

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I.

ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ ЗАРОДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ

План:

- 1. Вступ до історії психології. Психологічна наука та її предмет.**
- 2. Теоретичне та емпіричне знання.**
- 3. Задачі історії психології.**
- 4. Історичний шлях становлення психології як науки.**

Історія психології має свій, відмінний від предмету психології предмет вивчення. Історія психології вивчає не саму психічну реальність, а уявлення про неї, якими вони були на різних етапах поступового розвитку науки.

Отже, історія науки – це особлива сфера знання, а її предмет відрізняється від предмета науки, розвиток якої вона вивчає. Так, психологія як наука вивчає факти, механізми і закономірності психічного життя. Історія ж психології описує та пояснює, як ці факти і закони відкривалися людському розуму. Якщо предмет психології – це одна реальність, а саме реальність психічних процесів, станів і властивостей особистості, то предмет історії психології являє собою іншу реальність – діяльність людей, спрямовану на пізнання психічного світу.

Історія психології досліджує уявлення про психіку, якими вони були на різних етапах психологічної науки, а також діяльність людей, які зайняті пізнанням психічного.

Мета історії психології – аналіз виникнення і розвитку наукових знань про психіку.

Задачі історії психології:

1. виявлення закономірностей розвитку знань про психіку, еволюції предмета психології;
2. розкриття взаємозв'язку психології з іншими науковими дисциплінами, досягнення яких використовують в своїй професійній діяльності;
3. дослідження залежності психологічних знань від зовнішніх факторів

В історії психології зокрема використовуються такі методи:

- історико-генетичний метод, згідно якому вивчення ідей минулого неможливе без врахування загальної логіки розвитку науки в певний історичний період;
- історико-функціональний метод, завдяки якому аналізується спадковість висловлених ідей;

- біографічний метод, завдяки якому можна виявити можливі причини і умови формування наукових поглядів вченого;
- метод систематизації психологічних знань, висловлювань, ідей;
- метод категоріального аналізу, який дозволяє вивчення розвитку психологічного пізнання як діяльності, елементами якої виступають конкретнонаукові категорії, що відтворюють різні сторони психічної реальності.

У своєму розвитку психологія пройшла декілька етапів.

Донауковий період закінчується приблизно в VII – VI ст. до н.е., тобто до початку об'єктивних наукових досліджень психіки, її змісту і функцій. В цей період уявлення про душу ґрунтувались на багаточисельних міфах і легендах, на казках і первісних релігійних віруваннях, які зв'язують душу з певними живими істотами (тотемами).

Другий, науковий період починається на межі VII – VI ст. до н.е. Психологія в цей період розвивалась в рамках філософії, а тому цей період отримав умовну назву філософського періоду. Також певною мірою умовно встановлюється і його тривалість – до появи першої психологічної школи (асоціанізму) і визначення власне психологічної термінології, відмінної від прийнятої у філософії або природознавстві. У зв'язку з умовністю періодизації розвитку психології, природної практично для будь-якого історичного дослідження, виникають різні точки зору при визначенні часових меж окремих етапів. Іноді появу самостійної психологічної науки пов'язують зі школою В. Вундта, тобто з початком розвитку експериментальної психології. Проте психологічна наука визначилась як самостійна значно раніше, з усвідомленням власного предмету, унікальності свого положення в системі наук як науки і гуманітарної, і природознавчої одночасно, яка вивчає і внутрішні і зовнішні (поведінкові) прояви психіки.

Психологію як самостійну науку вивчали в університетах **уже в кінці XVIII – на початку XIX ст.** Більш правильно говорити про появу психології як самостійної науки, мені здається, необхідно починати з періоду становлення експериментальної психології, що належить до середини XIX ст.

Але в будь-якому випадку необхідно визнати, що час існування психології як самостійної науки значно менший, на відміну від періоду її розвитку в руслі філософії. Зрозуміло, що цей період неоднорідний, і протягом більше 20-ти століть психологічна наука відчувала значні зміни. Змінювались і предмет психології, і зміст психологічних досліджень, і взаємозв'язок психології з іншими науками.

Основні етапи розвитку психології

Етап і час	Предмет психології, його зміст		Методи дослідження психіки	Основні досягнення
Донауковий до	Душа без розкриття її конкретного змісту і функцій		немає	Загальне уявлення про охоронну і активну роль душі
Філософський, VII – VI ст. н.е., - кінець XVII – поч. XIX ст.	Антична психологія	Душа – джерело активності тіла, володіє функціями пізнання і регуляції поведінки	Спеціальних методів немає, використовуються методи інших наук – філософії, медицини, марематики при дослідженні змісту і функцій душі	Визначення основних проблем психології, пов'язаних з дослідженням пізнання, активності тіла, способів регуляції поведінки і меж свободи людини
	Психологія Середньовіччя	Душа, дослідження видів активності тіла і особливостей пізнання передусім чуттєвого пізнання світу	Поява психологічного методу інтроспекції, спостереження людини за внутрішнім змістом власного психічного життя, яке дозволяє фіксувати її вияв (переживання, думки, почуття тощо)	Розвиток психофізичних досліджень і перших праць з психології мас
	Психологія Відродження і Нового часу	Свідомість: її зміст і шляхи формування	Інтроспекція і часткова логіка – методи індукції, дедукції, аналізу і т.ін.	Розвиток раціоналістичного і сенсуалістичного (емпіричного) підходу до психіки, поява перших теорій емоцій і теорії рефлексу, а також першої спроби ввести в предмет психології несвідоме
Асоціаністична	Свідомість та її складові відчуття, уявлення і почуття. Таким чином, предмет психології – пізнавальні процеси, а також (в кінці цього періоду) поведінка		Інтроспекція, логіка, початок дослідження методів природничих наук, наприклад методу спроб і	Поява першої Психологічної школи, нових підходів до предмету і методів

		помилок (при формуванні поведінки)	психології, концепції про адаптивні функції психіки, розвиток теорії реф.- лексу, природонаукового періоду щодо вивчення психіки, подальший розвиток концепцій безсвідомого
Експериментальна психологія, середина XIX – початок XX ст.	Елементи психіки, яка представляється головним чином зі свідомістю, їх зв'язок і закони	Експериментальний метод, а також інтроспекція і аналіз результатів творчої діяльності як людини, так і народу в цілому, поява перших тестів	Появлення експериментальної психології, перших теорій «психології народів», нових даних про психічні процеси (передусім пам'яті). Поява нових підходів до психології, перших симптомів методологічної кризи
Методологічн а кризи і розділ психології на окремі школи, 10- 30 рр. XX ст.	Поява декількох предметів психології. На початку – елементи психіки (структуралізм), функції психіки, потім свідомості (функціоналізм), потім – глибинні структури психіки (глибинна психологія), поведінка (біхевіоризм), структура психіки (гештальтпсихологія), вищі психічні функції і діяльність (радянська психологія)	Поява нових методів, найважливіші з яких – психоаналіз і проєктивні методи (глибинна психологія) експериментальне вивчення процесу наuczіння, формування зв'язку між стимулом і реакцією (біхевіоризм), експериментальне дослідження пізнавальних процесів і потреб (гештальтпсихологія), іструментальний метод (радянська психологія)	Поява перших концепцій особистості, теорії свідомості, в тому числі і змінної психології, теорій наuczіння, творчого мислення. Поява перших експериментальних досліджень особистості, введення в її дослідження культури і соціального оточення як нових парадигм. Розвиток галузей психології

Подальший розвиток психологічних шкіл,	Поява нових напрямків, для яких предмет психології пов'язується з внутрішньою сутністю особистості (гуманістична, екзистенціальна психологія), пізнавальними процесами, розвитком інтелекту і станів переробки інформації (генетична і когнітивна психологія)	Появлення опитувальників, нових експериментальних методів вивчення інтелекту, в тому числі і штучного інтелекту	Подальший розвиток концепцій в руслі основних проблем психології, розвиток і вдосконалення психотерапевтичних технологій
Сучасна психологія, 60-ті роки XX ст. –	Розвиток предмету психології в межах окремих психологічних шкіл	Вдосконалення методів експериментального дослідження психіки, поява різноманітних діагностичних методик	Поява тенденції до об'єднання, синтезу найбільш значних досягнень окремих шкіл

Протягом тривалого часу предметом психології була душа, але в різний час в це поняття вкладався різний зміст. В епоху античності душа трактувалась як першооснова тіла, за аналогією з поняттям “архе” – першоосновою світу, основною цеглиною, з якої складається все суще. При цьому, головною функцією душі вважалося надання тілу активності, тому що на думку перших учених-психологів, тіло є інертною масою, котру приводить в рух душа. Душа не тільки дає енергію для активності, але і спрямовує її, тобто душа керує поведінкою людини. Поступово до функцій душі додали пізнання, і таким чином до дослідження активності додали вивчення етапів пізнання, котре незабаром стає однією з найважливіших проблем психологічної науки.

В епоху Середньовіччя душа була предметом вивчення передусім для богослов'я, що суттєво звужувало можливості її наукового пізнання. Тому, хоч формально предмет психологічної науки не змінився, фактично в галузь дослідження в той час входило вивчення видів активності тіла і особливостей пізнання, насамперед, чуттєвого пізнання світу. Регулятивна функція, воляова поведінка, логічне мислення вважалося прерогативою божественної волі, боговдохновенної, а не матеріальної душі. Недарма ці аспекти душевного життя не були частинами предмету наукового вивчення в концепціях деїзму і томізму Авіценни, Ф. Аквінського, Ф. Бекона й інших вчених.

У Новий час психологія, як і інші науки, позбувається диктату богослов'я. Наука намагається, як і в період античності, стати об'єктивною, раціональною, а не сакральною, тобто заснованою на доказах, на розумі, а не на вірі. Проблема предмету психології знову постала зі всією актуальністю. В цей час було неможливо повністю відмовитися від богословського підходу до розуміння душі.

Тому психологія змінює свій предмет, стає наукою про свідомість, тобто про зміст свідомості і шляхи її формування. Це дозволило відділити предмет психології від предмету богослов'я в дослідженнях душі і її функцій.

Але цей перехід призвів до того, що вже у XVIII столітті фактичним предметом психології стали пізнавальні процеси, в той час як поведінка, а також емоційні процеси, особистість і її розвиток не увійшли в цей предмет. Таке обмеження галузі дослідження спочатку мало і позитивне значення, тому що давало психології можливість позбутися сакральності, стати об'єктивною, а згодом і експериментальною наукою. Це також дало можливість їй відокремитися в самостійну науку, виділити свій предмет, свою галузь дослідження від предмету філософії. З іншого боку, такий підхід починав перешкоджати розвитку психології, і тому вже до середини XIX століття він був переглянутий. Завдяки розвитку біології, в тому числі теорії еволюції Ч. Дарвіна, роботам Г. Спенсера й інших дослідників, психологія не тільки відійшла від філософії, ідентифікувала себе з природознавчими дисциплінами, але й розширила свій предмет, вивівши його «з поля свідомості» в «поле поведінки».

Таким чином, крім пізнавальних процесів у предмет психології були включені поведінка і емоційні процеси. Важливо, що бажання стати об'єктивною наукою не призвело ще до появи нових методів дослідження психіки, тому що до 80-х років XIX століття основною залишається інтроспекція.

Важливий етап в розвитку психології пов'язаний з **появою експериментальної лабораторії В.Вундта**, який зробив психологію не тільки самостійною, але і об'єктивною, експериментальною наукою. В той же час асоціативний підхід, на ґрунті якого і побудував свою модель психології В.Вундт, не в стані був пояснити нові факти душевного життя, які були використані при вивченні структури особистості, емоційних переживань, творчої активності людини. Обмеженням було і застосування тих експериментів і тестів, які існували у психології на початку XX століття.

Це примусило вчених шукати новий предмет і нові методи дослідження психіки. Перші школи, які зародилися в той час (структуралізм, функціоналізм, Вюрцбургська школа), проіснували недовго. Але вони засвідчили, що серед психологів не існує вже єдиної думки про те, що і як повинна вивчати психологія. Так почався період пошуків психології, адекватній новій ситуації і вимогам часу, який отримав назву **періоду методологічної кризи**.

Неможливість прийти до єдиної точки зору призвела до того, що вже в 10-30-х роках XX століття психологія розділилася на декілька напрямків, в кожному з яких був свій предмет і свій метод дослідження того, що розумілось даним психологічним напрямком щодо психіки. Так у психології з'являються: глибинна психологія, біхевіоризм, гештальтпсихологія, марксистська психологія, а також

такі школи, як французька соціологія, або розуміюча психологія. У другій половині ХХ століття виникають нові школи і напрямки – гуманістична психологія, генетична психологія, а також когнітивна психологія, яка сформувалась вже у 60-ті роки. Це остання психологічна школа, яка з'явилася у ХХ столітті. Таким чином, можна стверджувати, що з середини ХХ століття психологія вступила в сучасний етап свого розвитку, для якого є характерним вже не розподіл на певні школи, а тенденція до об'єднання.

Метод історії психології - це система пізнавальних та перетворюючих засобів, прийомів, принципів та підходів, які може застосовувати історія психології для пізнання свого предмету. Функціональна диференціація методів дослідження в історії психології відбувається за ознакою змісту пізнавальних та перетворюючих дій, які реалізуються дослідником під час дослідження.

Поділяють їх таким чином:

- ✓ методи теоретичного дослідження;
- ✓ методи емпіричного дослідження предмету;
- ✓ методи аналізу, тлумачення та інтерпретації теоретичних та емпіричних даних дослідження.

Методи теоретичного дослідження забезпечують реалізацію теоретичних пізнавальних дій вченого щодо предмету свого дослідження. Вони дають можливість узагальнити попередній досвід явищ і подій в історії психології. Теоретичне дослідження має не тільки забезпечити більш-менш повне з'ясування сутності досліджуваного явища, а й виявити основні закономірності його існування, взаємодії з іншими явищами, рушійні сили розвитку. В результаті використання теоретизації явищ вдається побудувати теоретичну модель предмета дослідження, а на її основі - передбачити та змістовно визначити емпіричний цикл пізнавальних взаємодій з сутністю досліджуваного явища.

Методи емпіричного дослідження забезпечують дослідницьку взаємодію дослідника з реальними, дійсними проявами сутності предмета дослідження, визначення їх змістових характеристик та ознак у багатоманітності емпіричних свідчень. В результаті емпіричного дослідження вдається підтвердити або заперечити деякі гіпотетичні уявлення про предмет дослідження, побудувати "емпіричну картину" його існування, а отже, й відкрити для історії психології зміст взаємовідносин досліджуваного явища зі світом та побудувати прогностичну модель реальних, практичних перетворень даного явища.

Методи аналізу, інтерпретації та тлумачення даних теоретичного та емпіричного дослідження дають змогу науково обґрунтувати об'єктивність проведеного дослідження, диференціювати змістовні прояви сутності предмету дослідження за їхніми типологічними характеристиками. Кожному конкретному

дослідженню має відповідати своєрідна аналітична модель, яка відтворює загальні закономірності аналізу, інтерпретації та тлумачення теоретичних та емпіричних даних, але обов'язково виявляє сутнісні характеристики предмету дослідження його якісну неповторність. У результаті застосування аналітичної моделі дослідження стає можливим прогностичний аналіз дослідження в цілому та перетворюючих дій дослідника щодо предмету дослідження.

Крім того, виділяють і таку класифікацію методів історії психології:

- вивчення наукових праць вчених;
- дослідження біографій;
- інтерв'ю, бесіди з сучасниками;
- вивчення наукових шкіл.

Історія психології як наука має свої задачі, а саме:

- ✓ вивчення закономірностей виникнення та розвитку наукових знань про психіку;
- ✓ аналіз та розкриття взаємозв'язку історії психології з іншими науками;
- ✓ з'ясування залежності зародження та сприйняття знань від соціальних, культурних та ідеологічних впливів на наукову творчість;
- ✓ осмислити роль особистості, її індивідуального шляху в становленні історії психології як науки.

Оскільки історія психології досліджує розвиток як власне наукової загальної психології, детально досліджує розвиток різних психологічних шкіл, напрямків, теорій, аналізує їх значення в історичному розвитку суспільства та наукової думки взагалі, вона не може не охопити проблеми формування знань в різних галузях психології: педагогічної, вікової, медичної, прикладної та ін. Історія психології тісно пов'язана з розвитком історії педагогіки, філософії, медицини, соціології, культури, мистецтв.

Основними джерелами історії психології є праці психологів минулого, філософів, в яких досліджувалися психологічні проблеми, також є архівні матеріали, художня література. Важливим джерелом розвитку психологічних знань є суспільна практика – медицина, навчання і виховання, юридична практика, матеріальне виробництво. До нашого часу найбільш засвоєна психологами є медицина, особливо психіатрія.

ТЕМА 2. ПСИХОЛОГІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

План:

1. Психологічні ідеї в Стародавньому Єгипті та Вавилоні.
2. Психологічні вчення в Стародавній Індії.
3. Психологічні уявлення Китаю.

Культура Стародавнього Сходу історично склалася на багато віків раніше від культури Стародавньої Греції та Риму. Можна напевно твердити, що давньогрецькі мислителі багато в чому скористалися з надбань культури й науки країн Стародавнього Сходу – Єгипту, Ассирії, Вавілонії та інших, зокрема з надбань в галузі природознавства, медицини, техніки, які там були розвинені в давні часи дуже високо.

Мудрість Сходу завжди вчить тому, що людина може досягти справжньої самореалізації, наблизитись до самодостатності та довершеності в тому випадку, якщо вона знаходиться і в гармонії з Космосом, і в узгодженості з собою, і в повному взаєморозумінні з оточуючими.

V - VI тисячоліть тому до н.е., незважаючи на те, що соціальний побут і життя людей в цілому були досить примітивними, психологія все ж існувала як така, але, звичайно ж, на життєвому рівні. Однак це не означає, що вона була примітивна і жалюгідна - зовсім навпаки. Багато знань, умінь, "секретів", якими користувалися в глибоку давнину, були або загублені, або забуті. Ритуали та обряди, лікування та зцілення, різноманітні чудеса, віщування та багато іншого - все це "сліди" її Величності Психології. "Спеціалістами" в даній галузі, тобто психологами, того дуже далекого часу були: віщуни, жерці, шамани, знахарі, цілителі, тобто люди, що мали сильну біоенергетику, володіли секретами екстрасенсорики, гіпнозу і т. ін.

Однією з найдавніших культур людства була **Шумеро-Вавилонська культура**. Ця цивілізація виникла в південній частині Месопотамії - Дворіччі. В III - I тис. до н.е. там виникли спочатку древні Шумеро-Аккадські держави, а потім Вавилон та ін.

Одним а важливіших досягнень шумерського народу було винайдення писемності (середина IV ст. до н.е.). Як і інші стародавні системи писемності, шумерська писемність виникла з малюнків. Школи, де навчалися багатії, були при храмах та палацах. В цих школах давали загальну та спеціальну освіту. Крім інших наук в загальноосвітній комплекс входили астрологія та медицина. Літературна та наукова творчість народів Дворіччя мала відбиток релігійно-міфологічного мислення. Потреби побутового життя спонукали людину уважно стежити за явищами природи та, за можливості, об'єктивно розуміти їх зміст.

Помітний слід в історії людства залишили Хетська культура і цивілізація, культура Східного Середземномор'я, але раніше за всіх - Ассирія. Вони почали

формуватися в ХІХ ст. до н.е. в Малій Азії між Європою і Азією та проіснували в тому чи іншому вигляді майже до ХІІ ст. н. е. Тут народилася і розвивалася релігія зороастризму. Засновником її був легендарний мудрець тих часів - Заратустра. Головним в його поглядах були вчення про залежність людини від Всесвіту та світопорядку від людини, боротьбу людини на стороні добра та вселенського панування справедливості.

Однією з вагомих цивілізацій того часу був і Стародавній Єгипет, створений приблизно 3 тисячі років до н.е., коли цар Верхнього Єгипту Мене підкорив Нижній Єгипет та заснував першу династію об'єднаної держави. Своєрідністю Єгипетської культури та релігії було те, що виключне значення надавалося заупокійному культу. Єгиптяни вірили, що збереження померлих (муміфікування) забезпечує існування душі. Велике значення мало знання магічних заклинань. Їх писали зеленою фарбою (колір життя) на стінах усипальниць. Це переважно висловлювання та молитви, звернені до богів, які допомагають померлому в потойбічному житті. Прикладом таких текстів є "Книга мертвих". Багато пізніше, в епоху Нового царства, такі молитви та заклинання писали на сувоях папірусу.

Суть людини бачилась єгиптянами як сполучення духовного та природного єства, "мислительної" та фізичної сили. Людське життя - це відрізок між двома величезними просторами - минулого і майбутнього. Життя - це вічна боротьба світла та мороку, добра і зла. Для древніх єгиптян явища та сили природи уявлялися втіленням або помешканням різноманітних духів. Смерть розглядалася як перехід до іншого, кращого життя. Однак в момент смерті відбувається порушення єдності тіла та душі людини. Душа на певний час покидала тілесну оболонку і вирушала у мандрування в загробному світі.

Древні єгиптяни розуміли душу як таку, що складається з кількох субстанцій, основні з яких - КА та БА. КА - це двійник людини, його життєва сила. БА зображувалось у вигляді птаха з людською головою і було втіленням розумної частини душі. Щоб КА та БА могли знову повернутися в тіло, необхідно було зберегти тіло від тління. Ця ідея призвела до практики муміфікування.

Давні папіруси свідчать про те, що єгипетські жерці детально розробили прийоми гіпнотичного заглиблення у трансів стани. Ці прийоми часто базувалися на пильному вдивлянні у вогник лампи-світильника. Окрім того, дослідники вважають, що з Єгипту походять знамениті в окультичному світі карти Таро, за допомогою яких відбувається гадання про минулу й майбутню долю стосовно даної миті. З психологічної точки зору коріння Таро – це символічна мова спільної свідомості людства. Тут крізь містичну форму пробивається ідея спорідненості езотеричної мудрості світу великої природи – макрокосмосу і світу людини – мікрокосмосу.

Психологічна думка стародавнього світу взагалі, і на Сході зокрема, являє собою певний конгломерат філософії та теології, містики та магічних знань (маг - це той самий психолог) і поглядів. Це можна прослідкувати, зокрема, за описом механізму психічної діяльності в Єгипетській, так званій "Пам'ятці міфічної теології" (кінець IV тис. до н.е.). За цим твором, творцем всього суцього на землі є бог Птах. І, відповідно, значення органів відчуття таке: боги створили зір очей, слух вух, дихання носа, щоб давали вони сповіщення серцю". Тобто роль органів відчуттів у тому, щоб сповіщати серце. Саме серце в уяві єгиптян було першопричиною свідомості, але не душі. Людським серцем і язиком володів Птах. Слово - це те, що надумало серце. Душа в їх розумінні не підлягає осмисленню.

Стародавній Схід був не тільки лоном зародження світових релігій, але й осередком наукових знань, які втілювали мудрість тисячоліть. В глибокій давнині наука була тісно пов'язана з практичними потребами, зокрема з культом, тому на Сході немає різкої грані між медициною та релігією. Шумери вважали ліки даром богів. Як свідчать записи різних рецептів на глиняних табличках, їм була відома велика кількість способів лікування різних хвороб. Вавілоняни та єгиптяни володіли магічними знаннями в області гіпнозу, психотехніки та іншими способами впливу на психіку людини.

Деякі народи великих цивілізацій стародавнього часу згодом так і не вийшли за межі міфологічного, містичного мислення, не змогли прорватися за межі безпосереднього існування. Вони були приречені на переродження і повільне вмирання, як це і вийшло з Месопотамією та Єгиптом.

На зміну політеїзму та міфологічній свідомості приходять світові релігії та філософія. Людина ніби вперше пробуджується до ясного мислення, виявляючи недовіру до безпосереднього досвіду емпіричного знання. Вона усвідомлює кінцевість свого існування, ставить "філософські питання буття" і створює ідеї та образи, які допомагають їй вижити, тобто створює релігії спасіння, раціоналізує своє існування. В цих нових умовах мислення, рефлексія, раціональність перемагають міфологічні образи, емпіричний досвід, тобто Логос перемагає Міф.

Древньоіндійська цивілізація - одна з найвеличніших і таємничих на Сході. На її основі сформувався індо-буддійський тип культури, що відрізняється оригінальністю, своєрідністю і такий, що зберігся до нашого часу. Ще у XV ст. до н.е. на території сучасної Індії виникла ведична цивілізація, заснована переселеними арійськими народами. У межах цієї цивілізації розвинулася класична варно-кастова система.

Стародавніми пам'ятками древньоіндійської науки, літератури, культури є ВЕДИ, у яких відображені основні ідеї сутності буття. Ведична література дуже широка за своїм змістом, в неї входять тексти різних історичних періодів. Це

збірки-самхіти: "Рігведа" (збірка гімнів), "Яджурведа" (збірка жертвних формул), "Атхарваведа" (збірка магичних заклинань та формул), "Брахмани" (тлумачення ритуальних текстів), "Упанішади" (релігійно-філософські трактати) та інші.

Заключним розділом ведичної літератури є "Упанішади"- це перша спроба осмислити світ в рамках єдиного послідовного вчення.

У ведичній релігії одним з головних було вчення про карму. Людське життя підпорядкована етичним засадам добра і зла. Саме у ведичній Індії висловлюється ідея про реінкарнацію. В уявленнях древніх індійців тіло - смертне, душа - вічна, після смерті вона переселяється в інше тіло, в залежності від поведінки людини в минулому житті. Душа добродійної людини відроджується серед більш високих людей, а гріховної - серед більш низьких, навіть серед тварин, рослин.

Стародавні індуси вважали, що людина наділена «атманом», тобто індивідуальним розумом, який в процесі життя людини вдосконалюється. У Ведах була висловлена ідея про те, що мислення впливає на відчуття людини, а справжнє пізнання людини є основою його самовдосконалення. Головний шлях до хорошої карми - розуміння, усвідомлення свого місця в системі варн (каст).

Почавши з осмислення відносин між богами та людьми, древні індійці прийшли до міркувань про співвідношення між природним та надприродним, духовним та матеріальним, тобто вийшли на певний рівень абстрактного мислення, що повинно було неодмінно привести до появи релігійно-філософських шкіл, які торкалися різних боків світогляду людини, різних способів світорозуміння. До цих шкіл належать: Санх'я, Веданта, Йога, Ньяя, Вайшешика, Миманса.

Однак ці філософські учення, не відповідали умовам суспільства, яке розвивалось. Назрівав перегляд традиційних уявлень, і середина I тис. до н.е. ознаменувалась в Індії духовним заворушенням, появою мандрівних мудреців, аскетів, які сповідали нове вчення, новий шлях до спасіння. В суперечках між різними вченнями виділялися буддизм, джайнізм та йога.

Засновником буддизму був принц **Сідхартха Гаутама** (бл. 560 – 480 до н.е.), прозваний Буддою (Просвітленим).

Погляди буддизму зводяться до чотирьох благородних істин:

- істина страждання (все минає, немає постійної субстанції і тому повне скорботи);
- істина причини (причиною страждання є бажання, потяги, пристрасті);
- істина звільнення (звільнитися від страждань можна лише відмовившись від бажань);
- істина шляху (для досягнення спасіння слід виключитися з кола перевтілень та досягнути стану нирвани).

Нагарджуна (приблизно 113-213 рр. н.е.). Мудрець-оригінал. Був монахом, все життя дотримуватися чернечих правил. Мав незвичайні психічні можливості, був дуже обізнаний в медицині та хімії, астрології, біології, мінералогії. Він заснував школу мандх'яміків, як кажуть європейські вчені, нігілістів. Йому віддаються почесні як "другому Будді". Із всіх послідовників Будди Нагарджуна - найбільш плідний автор, йому приписують більше 200 праць.

Нагарджуна першим виявив і чітко сформулював один з найдивніших парадоксів пізнання - парадокс виникнення (парадокс новини). Хід його думки такий: виникнення не існує, бо нічого нового неможливо ні помислити, ні зрозуміти. І дійсно: якщо воно нове, то воно або нарівні зі старим, або виникло зі старого. Але якщо воно зі "старого", то яке ж воно тоді "нове"? Тут доцільно пригадати прислів'я, що все нове - це добре забуте старе.

Ще за глибокої давнини в Індії зародилася наука про довголіття (Аюрведа), на якій сьогодні заснована тибетська медицина. Індійські лікарі вивчали властивості трав, вплив клімату на людину. Значна увага приділялася гігієні, дієті, різним психотехнікам і т. ін.

Джайнізм як вчення зародився у VII ст. до н.е. ґрунтуючись на ведичній ідеї про реінкарнацію. Засновником джайнізму вважається Махавира - "великий герой", на прізвисько Джина - "переможець". Основною ідеєю джайнізму є заперечення існування Бога і заклик до дотримання таких істин: не вбий, не обмануй, не прив'язуйся до речей, а для монахів - обітниця цнотливості. Праосновою всього існуючого є "татва" - субстанція, яка поділяється на вічну (непротяжну) та протяжну субстанцію. У свою чергу протяжна субстанція ділиться на живу субстанцію "джива", тобто душу, і неживу - "аджива". Душі населяють земні стихії і тіла та володіють свідомістю. Через те, що душа вічна, вона має здатність до знання, але, пригнічена кармою, вимушена звертатися до опосередкованого пізнання: через органи відчуття, через інших людей (телепатія), через кармічне тіло (ясновидіння).

Суть джайнізму – це три основи, "три дорогоцінних камені": правильне знання (розуміння філософії джайнів), правильна віра(довіра до усього, що написано у священних книгах джайнів) і правильна поведінка(містить у собі кілька принципів, найважливіші з яких - неспричинення зла і непротивлення до зла (ахімса) та аскетичний спосіб життя (тапас).

Джайни довели принцип неспричинення зла до такого абсурду, що він став найбільш відомою характеристикою їхньої релігії. Монахи-джайни підмітають перед собою дорогу, щоб не убити випадково якої-небудь комахи. Вони проціджують усю воду, що п'ють, і уважно досліджують усю їжу перед тим, як її з'їсти. Джайни строго дотримуються вегетаріанства, але і при цьому висловлюють співчуття, тому що фрукти, овочі і горіхи, на їхню думку, теж мають живу душу.

Тому щодня вони каються в зроблених гріхах і намагаються грішити якнайменше, поїдаючи тільки нездатних почувати "живих істот". Тому що майже будь-яка робота зв'язана з ненавмисним убивством чогось живого, джайни, що серйозно відносяться до своїх переконань, вибирають професії, що відповідають їх вимогам (наприклад, банківського службовця або страхового агента).

Хоча самогубство суперечить джайністському принципові неспричинення зла, вищим актом аскетизму в джайнів вважається вмерти голодною смертю, не приймаючи їжі. Вони думають, що в такий спосіб здобувають звільнення або святість.

Вчення йоги (сформувалося близько VI-V ст. до н. е.) ставить на перше місце практичний шлях спасіння душі, звільнення її від тягара реалій світу. Найбільш раннім з відомих сьогодні творів про йогу є «Бхагаватгіта» (II ст. до н.е.), що представляє собою діалог, в ході якого Крішна навчає воїна Арджуну медитації та служінню. Основні ідеї йоги: душа - «чит-та» бере участь у розумових процесах. Душу потрібно тренувати, бо не у тренованої людини тіло домінує над душею. Кінцевою метою йоги є зосередження на власному «Я», яке є проявом Духа в конкретній людині. Вчення йоги передбачає активне використання аскетичної практики голодування і відмови від задовольень. Однією з традиційних практик йоги є мовчання. У йозі велике поширення набула ідея карми, відповідно до якої кожен вчинок людини впливає на його життя і його колишні вчинки. Одним з базових елементів практики йоги є утримання, під яким мається на увазі цнотливість, чесність і доброта. Поряд з утриманням для реалізації практики йоги необхідно «дотримання», під яким розуміється моральна чистота, аскетизм і відданість. Тільки той, хто зміг досягти «самадхи» - просвітлення в ході медитацій, є справжнім йогом. Саме ж просвітлення є стан, в якому йог в процесі зосередження уваги на якомусь об'єкті знаходить сенс даного об'єкта, пізнаючи його сутність. Причиною страждання людини є незнання, пристрасть, егоїзм, огида і страх, які долаються в ході медитації.

Внеском у теорію пізнання вчення йоги можна вважати класифікацію форм мислення, яких у тогочасній йозі налічувалося п'ять: істинне пізнання, оманливе пізнання, абстрактне судження (словесне), сон, пам'ять.

Стародавній Китай називають серединною квіткою Сходу, криницею в якій немає дна. Адже китайська цивілізація є унікальним феноменом. До нашого часу дивують людство китайський шовк, китайський посуд, образотворче мистецтво і поезія Китаю, його хореографія, театральне мистецтво, ієрогліфи, різноманітні релігійні течії, астрологія.

Специфічною рисою китайської мудрості є її схильність розглядати предмети в їх цілісності, спадкоємності розвитку, тому небо, природа і людина розглядається

як щось органічно єдине, взаємопов'язане. Вважалося, що Небо карає недостойних та нагороджує добродійних. Таким чином релігія перетворювалась в етику. Перевага етики над релігією, перевага раціонального, прагматичного підходу в оцінці життєвих ситуацій та поведінці в цілому в китайському суспільстві того часу створювали необхідні умови для розвитку точних і природознавчих наук.

Високих успіхів досягла древньокитайська медицина, яка в ту далеку епоху перетворилась в цілу систему наукових знань. Традиційна китайська медицина виходила з уявлень про людину як макрокосмос, що відображає гармонію космічних сил та ритмів: джерел Інь та Янь (жіночого та чоловічого), п'яти стихій (п'ять внутрішніх органів та п'ять органів чуття) та різноманітних видів енергії - "Ци". Лікування хвороб зводилось до поновлення рівноваги космічних сил та ритмів, тобто до життєвої цілісності організму.

У цей період була написана «Книга про внутрішнє», в якій була представлена система уявлень мешканців стародавнього Китаю про сутність буття людини. Так, основою життя, на думку древніх китайців, є енергія «Ци», яка наділяє людину здатністю до мислення й мови. Центром розумової діяльності є серце, а почуття локалізуються в печінці. В якості детермінант поведінки (темпераменту) людини виділялися три начала: 1) повітряні частинки «Ці», 2) жовч і 3) слизь.

В разі домінування в організмі «Ци» людина стає неврівноваженим (тип "мавпа"), при домінуванні жовчі людина набуває хоробрості (тип "сильний тигр"), а при домінуванні слизі людина стає малорухомою (тип "черепашка"). Саме від медиків Стародавнього Китаю бере початок вчення про темперамент.

Одним з основних понять тих часів в Китаї виступає гуманність (Жень), яка є моральним принципом, що визначає відносини між людьми.

Одними з найбільш відомих та розвинутих вчень Стародавнього Китаю були даосизм та конфуціанство.

Засновником даосизму є китайський мислитель **Лао-цзи (VI–V ст. до н.е.)**. Основною працею філософа та головною літературною пам'яткою даосизму вважають "Дао-де-дзін" (Книга шляху і благодаті), в якій містяться філософські вчення про вихідні основи буття, що безпосередньо спрямовують поведінку людини. Лао-цзи наголошував на ідеї загальної рухомості та мінливості світу, на беззастережному підпорядкуванні всієї життєдіяльності людини закону "дао", підкреслював неможливість (моральну і фізичну) діяти всупереч "дао".

Основою всього, джерелом всіх речей та явищ є **ДАО**. Воно – "начало неба і землі", "матір усіх речей", "ворота народження". У той же час, воно – кінець усіх речей, "усе суще повертається до нього", подібно до того, як гірські потоки вливаються в ріки і моря. Дао виявляється субстанцією, якій одночасно притаманні атрибути буття і небуття. І у цій іпостасі воно є нічим іншим, як вічним становленням. Індивідуальний прояв ДАО - добро - ДЕ, в ньому втілений

моральний ідеал особистості, яка досягла абсолютної гармонії з оточуючим світом (основне завдання людини - жити у злагоді з природою).

Ідеї й думки Лао-Цзи та даосизму в цілому можна виділити в окремих постулатах:

- ✓ по собі можна пізнавати інших;
- ✓ будьте уважні до своїх думок - вони початок вчинків;
- ✓ якщо хочеш, щоб люди йшли за тобою - йди за ними;
- ✓ будь спокійний і не злостивий і люди зрозуміють тебе;
- ✓ хто вмер, але не забутий - той безсмертний;
- ✓ розмірковувати - значить жити, заспокоєння подібне смерті;
- ✓ байдужість ображає і оточуючих, і природу.

З часом даосизм включив у себе і вдосконалив давню систему оздоровчих і медитативних технік. Здоров'я і довголіття стало вважатися невід'ємною умовою і основною ознакою осягнення дао.

Засновником конфуціанства є **Кун Фуцзи (551–479 до н.е.)**, більш відомий як Конфуцій. Народився в печері на схилі грязевої гори в області Чанпін на сході Китаю в князівстві Лу. Його сім'я належала до старовинного аристократичного роду, до того часу майже розореного. Ім'я, яке йому дали при народженні, було Кун Цю. Старанністю його прихильників ім'я Кун Цю змінилося на почесне Кун-Фу-Цзи, що означає "Поважний учитель Кун", а в XVI -XVII ст. місіонери-єзуїти, що приїхали до Китаю і ознайомилися з його ученнями, зробили китайського мудреця та його вчення надбанням європейської цивілізації, латинізувавши його ім'я - Конфуцій.

Конфуцій боготворив порядок у всьому. Як Піфагор і Сократ, Конфуцій учив усно і не залишив після себе жодного рядка. Все, що нам відомо, - це записи його учнів. Головні ідеї, думки, погляди: Жень, або гуманність, найбільш цінна якість особистості, вона досяжна в процесі освіти.

Центром роздумів мислителя є проблема людини, її розуму та моральності. Він першим розробив концепцію ідеальної людини, благородного мужа не за походженням, а завдяки вихованню в собі моральних якостей і культури. Конфуцій надавав великого значення музиці - найкращому засобу зміни поганої вдачі та звичок, а головну роль відводив етикету - правилам благопристойності в різних життєвих ситуаціях. Ось деякі з його міркувань:

- ✓ Мораль благородного мужа подібна до вітру, мораль низької людини подібна до трави і трава хилиться туди, куди дме вітер;
- ✓ Єдина справжня помилка" - не виправляти своїх минулих помилок;
- ✓ Досконала людина все шукає в собі, нікчема - в інших;

- ✓ Перед людиною до розуму три шляхи: шлях роздумів - це найбільш благородний шлях; шлях наслідування - це найбільш легкий; шлях власного досвіду - це найважчий шлях;
- ✓ Поважати всяку людину, як самого себе, і чинити з нею, як ми бажаємо, щоб чинили з нами, - вище цього немає нічого!

Конфуціанство завжди застерігає від крайнощів, наприклад, від надмірної прихильності тільки до рефлексії, або тільки до почуттів. Іноді ставляться дуже складні питання, відповіді на які неоднозначні, наприклад: платити добром за зло - безглузда. Чим же тоді платити за добро?

Крім Конфуція важливими були і вчення інших мислителів, які становили вагомий внесок в розвиток психологічної думки.

Ван-Янмін (1472-1569.) Середньовічний філософ, представник конфуціанства. Вчений висунув теорію інтуїтивного пізнання, заснованого на виявленні ідей, що початково закладені в нашому розумі, у зв'язку з чим процес пізнання є, передусім, самопізнанням.

Суть-Янсен (1866-1955 рр.). Він вважав, що всім людям повинен бути даний рівний шанс на розвиток своїх здібностей. Розвиток же здібностей, обдарованість залежить від індивідуального рівня потреб кожної особистості, а також від вольових якостей в цілому.

Мо-Цзи (480-400 рр. або 475-395 рр.) до н.е. Філософ, мислитель. Критикував конфуціанство. Мо-Цзи виступав проти "вродженого знання". Справжні знання - це тільки одержані в процесі практичної діяльності. Речі, які існують навколо нас, мають об'єктивний характер і незалежні від нашої свідомості. Людська свідомість виникає в результаті діяльності органів відчуття та мислення.

Китайці надають велике значення почуттям. Людські почуття, на думку китайських мудреців, належать і зовнішньому світу. Самопізнання в китайській психології, філософії і, взагалі, в культурі було не в зведенні свідомості до суб'єкта, а навпаки - в охопленні свідомістю всієї повноти життєвих якостей людини, всієї її суті і глибини; велика увага до межі осмислюваного, що само по собі просувало до внутрішнього переродження людини. Подібне світосприйняття має на увазі існування і навіть взаємозалежність інтелекту і чуттєвого життя. Для китайців завжди думка повинна бути "сердечною", "пронизаною почуттями", і навіть, більше того, чим сильніше почуття, тим ясніша свідомість.

Найвища китайська мудрість: знання рівноцінності усіх моментів життя і здатність видобувати для себе одночасно і радість, і зиск з кожної справи; вбирання в себе максимальної повноти життя.

ТЕМА 3. ПСИХОЛОГІЯ АНТИЧНОСТІ

План:

1. Загальний нарис розвитку античної психологічної думки.
2. Погляди вчених античності на природу психічного.
3. Підсумки розвитку античної психологічної думки.

Античний – слово латинське й у перекладі означає давній. У понятті "античний світ" поєднують Стародавню Грецію та Рим. Хронологічно антична спадщина охоплює приблизно VIII ст. до н. е. - V ст. н. е., тобто понад тисячоліття. Зрозуміло, що протягом цього періоду відбувалися великі зміни у поглядах людей на природу психічного. В результаті філософських пошуків давньогрецьких мислителів був створений фундамент, необхідний для подальшого розвитку психологічного знання.

Античні філософи прагнули відшукати причину всіх явищ, що привертати до себе увагу. Поступово серед них формується уявлення про співвідношення великого світу природи (макрокосмосу) і малого людського світу (мікрокосмосу).

Однією з перших філософських шкіл у Стародавній Греції, є мілетська школа (VII-VI ст. до н.е.), яка виникла в місті Мілеті, що на західному узбережжі Малої Азії. Географічно Мала Азія (область Іонії) лежала на перехресті багатьох торговельних шляхів, що йшли з Азії й Африки у Європу. Це позначилося на розвитку багатьох міст, особливо Мілету, що виділявся з-поміж інших полісів своєю торгівлею, розвитком ремесел, морською справою. Даний період історичної епохи суттєво позначилися і на розвитку людської особистості.

Мілетська психологія є за своєю суттю першою історичною формою теоретичного знання і раціонального світосприйняття, від якої розпочинається історичний перехід від Міфу до Логосу. Центальною проблемою в іонійській психології стає проблема першопричини чи першопорядку (arche) всього існуючого. Тобто проходить історичне зміщення мислення з питання про те, хто створив світ на питання з чого він виник або що лежить в основі всього.

Приймаючи за першооснову буття певний матеріальний першопочаток, а точніше конкретну річ - воду, повітря, вогонь, апейрон, іонійські мудреці започаткували не просто філософський спосіб світотлумачення, а й, водночас, закладають підвалини для подальшого розвитку природничо-наукового знання, науки для якої єдиним і головним об'єктом наукової рефлексії стає природа і пізнання структурної будови матерії. "Мілетська філософія важлива не своїми досягненнями, а своїми пошуками". Представниками мілетської школи філософії є Фалес, Анаксимандр, Анаксимен.

Фалес (бл. 624-547 рр. до н.е.) - засновник мілетської філософії, вважається одним із семи мудреців. Спрямовуючи свій науковий інтерес, Фалес намагався дати пояснення таким природним явищам як вітер, дощ, грім, град, сніг, землетруси. Існує думка, що Фалес передбачив сонячне затемнення, що відбулося 28 травня 585 р. до н.е. Землю він зображав у вигляді корабля, що ходить по воді. Світло сонця та зірок філософ пояснював своєрідним випаровуванням моря.

Першопочатком усього Фалес вважає воду, тому він і висловлює думку про те, що земля знаходиться на воді. Головним фактором, що підтримує життя є волога. Тварини, вважає він, живляться рослинами, рослини - землею і їжа для всіх істот завжди волога. Вода - початок вологи, а отже першопочаток всього існуючого. Окрім цього вода має здатність перетворюватися у лід, пару. А чому б їй не перетворитися і в інші тіла: камінь, земля, рослини? Душа є також особливий стан води. Суттєвою характеристикою душі є здатність надавати тілу рух, вона є те, що заставляє рухатися, в тому числі і світ. Світ не є чимось застиглим, незмінним, а навпаки, у ньому все рухається, перебуває у зміні, виникає, гине, тобто усе "живе" та "одухотворене". Усі ці ідеї подані у формі панпсихізму, за яким сама природа та усі предмети є живими одухотвореними істотами. Це були найкращі на той час пояснення космічних та природних процесів. Таким чином Фалес вперше заявляє про матеріальний початок існуючого.

Анаксимандр (610 - 547 рр. до н.е.) - учень і послідовник Фалеса, філософ, математик. Найбільш сміливою думкою мислителя була думка про те, що Земля ні на що не спирається, а непорушно пливе у повітрі, перебуваючи всередині світу на однаковій відстані від його кінців. Філософ вперше робить спробу геометрично змодельовати астрономічні та географічні явища - склав першу географічну карту Землі та побудував глобус.

Анаксимандр був першим з древніх філософів, хто здійснив спробу пояснити виникнення і походження людини й живих істот. Йому, мабуть, першому належить ідея зародження живого з неживого. Виникнення органічного світу уявлялося Анаксимандру наступним чином: під дією сонячних променів із землі випаровується волога, з згустку якої виникають рослини. З рослин розвиваються тварини, а з тварин - людина. Згідно філософу, людина походить від риб.

Мислитель вперше вводить у філософію поняття "початок" (arche), яким хотів окреслити першопричину всього існуючого. Джерелом всіх речей, першопочатком, вчений вважає апейрон - безконечне, такий стан матерії, який не має якісної визначеності. Він не зникає і не виникає, він безсмертний і неперехідний, є тим єдиним, у якому міститься все існуюче, з нього виникає все розмаїття світу речей і предметів. Душа - це один із станів апейрону.

Анаксімен (бл. 585-528 рр. до н.е.) - учень і друг Анаксимандра. Цікавився природничими, астрономічними, метеорологічними проблемами. На думку філософа сонце обертається навколо землі, має форму листка дерева, є єдиним джерелом світла, а місяць і зорі лише відбивають його. Місяць виглядає як "підвішений диск", а зорі - це "цвяхи забиті у небо".

Людина є часточкою природи, яка постійно вдихає в себе повітря і тим самим є причетною до усього космічного життя. За першооснову всього існуючого філософ визначає повітря. Все відбувається через згущення і розрідження повітря - двох природних процесів, які фактично зумовлюють появу всіх речей: "з повітря при його згущенні виникає туман, при ще сильнішому згущенні - вода; ще більше згущуючись повітря перетворюється в землю, а найбільше згущення перетворює його в каміння". А розрідження повітря веде до інших якісних станів, зокрема, до виникнення вогню. Повітряну природу має і душа, а її головною функцією виступає дихання.

Геракліт (бл. 544-484 рр. до н.е.) - давньогрецький філософ з Ефеса. З дитинства відзначався неабиякими інтелектуальними здібностями. Йому належить твір "Про природу", який складається з трьох частин: про Всесвіт, про державу і про богів.

На думку філософа першооснова буття повинна бути мінливою, динамічною, рухомою. Те що не змінюється не може бути першоосновою всього. І такою першоосновою, яка може перетворюватися у будь-яку річ є вогонь. Вогонь - це світло, тепло, а вони - основа життя. Гераклітівський вогонь визначає весь космічний процес виникнення і загибелі ("все обмінюється на вогонь, і вогонь - на все, подібно до того, як золото обмінюється на товари, а товари на золото").

На відміну від попередників філософа, у Геракліта найбільш виразно акцентується ідея всезагального руху і зміни чи потоку речей, яка втілена у принципі "Panta rei" (все тече) - все тече і ніщо не стоїть на місці; річчї подібні до течії річки, так що в одну і ту ж річку не можна увійти двічі.

Геракліт ввів у науковий обіг поняття атому - найменшої, невидимої оком частинки. Душу він представляв як матеріальну субстанцію, що складається з рухомих атомів вогню. Геракліт вважав, що у сні слабшає зв'язок із зовнішнім світом, а в момент смерті ця зв'язок рветься. На думку Геракліта, людина і всі навколишні його предмети схильні до зміни. Головним завданням людини є пізнання самого себе, своєї «психеї» (душі), що дозволяє людині досягнути «Логос» (закон).

Досить докладно розглядаються Гераклітом спонукальні сили, потяги, потреби. На думку Геракліта, потреби живих істот визначаються умовами їх життя:

свині радіють бруду, осли - соломі, птиці в пилу або золі купаються, морська вода - для риб придатна...

Почуття задоволення і незадоволення пізнаються через свою протилежність. Голод приємним робить насичення, втома - відпочинок, хвороба-здоров'я.

Головним в людині є характер, зрозумілий Гераклітом як рок, як чільний психологічний фактор, що визначає долю людини протягом всього її життя.

Крім мілетської, в античній психології виділяють також дві великі школи античної Греції - **піфагорійську і елейську**, які складають італійську філософію.

Засновником піфагорійської школи є Піфагор Самоський (бл. 572-497 до н.е.). Створена ним школа проіснувала більше дев'яти поколінь. Вступ до школи відбувався за допомогою певних тестових випробувань. Піфагорійський спосіб буття спирався на певну систему цінностей. Так, наприклад, музику вони трактують як надзвичайно ефективний спосіб впливу на людину та її душу, яку можна лікувати лише музикою, зокрема, вгамовувати гнів та розвіювати неспокій. У піфагоризмі чітко простежуються дві його складові: з одного боку - лінія наукового і раціонального начала, а з іншого - міфологічного, релігійного чи, навіть, містичного світосприйняття.

В галузі математики Піфагор та його учні зробили низку відкриттів. Будову космосу філософ уявляв у вигляді числової структури, де число стає основою фізичного і морального світу. Число є першоосновою всього існуючого. Воно є дуже тонкою матерією, субстратом речей, що подібний до води, повітря та апейрону у мілетців. Окрім цього, числа Піфагор представляє у формі геометричних фігур, що мають визначені просторові координати: з кубу виникла земля, з піраміди - вогонь, з октаедра - повітря, з ікосаедра - вода, з додекаедра - сфера всесвіту). Число приймає участь у всьому, є його душею. Саме звідти походить піфагорійська символіка чисел: 7 - символ долі, 7^2 ($7 \times 7 = 49$) - символ справедливості (числа 4 і 9 теж символ справедливості), 10 - символ досконалості. Елементами чисел вони вважають парне і непарне, з яких перше є невизначене (безконечне), а друге - визначене (конечне). Світ і є поєднанням кінчного і безкінечного, він - своєрідна куля, яка виникла у безконечній порожнечі і, вдихаючи ж її у себе, вона постійно розширюється.

У представника піфагорійської школи **Філолая** знаходимо думки про те, що людське мислення функціонально пов'язане з діяльністю мозку: "Головний мозок є початком розуму, у той час коли душа має свій початок у серці, як і відчуття".

Алкмеон (бл. 500 р. до н.е.) - один з послідовників Піфагора. Він перший в античності фактично заклав основи фізіолого-сенсуалістичної теорії пізнання. Філософ, психолог, хірург він анатомував тварин і дійшов висновку, що від органів відчуття відходять спеціальні канали, нервові шляхи, які йдуть до мозку і пов'язують його з відчуттями.

Основне досягнення Алкмеона - це те, що він уперше обґрунтував ідею про те, що мозок є центром усієї розумової діяльності та є головним органом.

Важливий внесок у розвиток психологічного знання в античній Греції зробили лікарі Емпедокл та Гіппократ.

Емпедокл (бл. 490-430 рр. до н.е.) розробив оригінальне вчення про «чотири коріння», в рамках якого він розвинув ідею про те, що першоосновою буття є чотири стихії природи: вогонь, вода, повітря і земля, поєднання яких формує світобудову. Важливу роль у процесі формування світу відіграють, на думку Емпедокла, дві сили: Любов і Ворожнеча. Емпедокл вважав, що важливу для психічного життя роль грає кров, яка виступає в якості носія душевних функцій. Центральним органом, відповідальним за циркуляцію крові, є серце. Особливості крові (температура, густота) пов'язані зі специфікою діяльності людини (наприклад, у мудреця найбільш продуктивно кров'ю забезпечується мозок, у оратора - язик)

Гіппократ (460-377 рр. до н.е.) прийшов до висновку про те, що причиною хвороби і здоров'я людини є пропорція, у якій змішані в організмі різні "соки": кров, слизь, жовта жовч і чорна жовч. Дана пропорція отримала назву темпераменту. Відповідно до переваги в людини одного із видів "соку" виділяють чотири типи темпераменту: сангвінічний - переважає кров, флегматичний - слизь, холеричний - жовта жовч і меланхолічний - переважає чорна жовч.

Виділенням чотирьох типів темпераменту і характеру Гіппократ увійшов в історію психології як основоположник диференційно-психологічного підходу до вивчення людей.

Демокріт (бл. 460-370 рр. до н.е.) отримав прекрасну освіту, багато подорожував і вважався першим енциклопедичним розумом серед греків. Демокріт вважав, що метою життя людини є спокійний настрій і гармонія з природою. Демокріт вважав, що основою світобудови не є стихії, а мікроскопічні утворення - атоми. З атомів складаються предмети, тіла і душі. В організмі людини атоми душі локалізуються в області голови, печінки і серця. Рух атомів душі в області голови обумовлює протікання пізнавальних процесів. Рух атомів душі в області серця забезпечує відповідний емоційний фон, а переміщення атомів душі в область печінки детермінує потреби людини. Висловивши ідею про те, що після смерті тіла атоми душі розсіюються у повітрі, Демокріт дійшов висновку, що смертне не тільки тіло, а й душа, в той час коли атоми з яких вона складається є незнищеними та безсмертними).

Демокріт розробив теорію відображення, згідно якої відчуття і сприймання виникають внаслідок безпосередньої дії на органи сприймання зовнішніх подразників. Від речей і предметів зовнішнього світу відриваються їх надзвичайно тонкі, матеріальні образи (ейдоли), які проникають у органи сприймання (аналізатори) і викликають певні відчуття.

Пізнавальний процес складається з двох компонентів - відчуття і мислення. Чуттєве пізнання філософ називає "темним", розумове - "істинним". Але між ними повинна існувати тісна співпраця.

Мислення властиве лише людині, воно піднімає її над всіма живими істотами: "Тілесна краса є тваринна, якщо за нею не стоїть розум".

На думку Демокріта всі дії людини причиннообумовлені, тобто все виникає через причинний зв'язок та необхідність.

У другій половині V ст. до н.е. в античній філософії виникає термін софістика (софіст - мудрець, філософ, учений). Це були люди, які мали певні розумові здібності. Ними були вчителі, оратори, адвокати. Але з часом поняття софіст перетворюється на негативне - сперечалися, дискутували, видавали фальшиве за істинне, маніпулювали словом. Софістам дорікали за те, що вони навчали за гроші. Представниками софістики були Протагор, Горгій, Ксеніад, Лікофрон, Алкідам.

Свого найвищого розквіту давньогрецька філософія досягла в навчаннях Сократа, Платона і Аристотеля, ідеї яких справили величезний вплив на розвиток психологічного знання.

Сократ (469-399 рр. до н.е.), старогрецький філософ, про вчення якого відомо з праць Платона і творів Арістофана, так як Сократ не записував свої міркування, а лише навчав учнів. Народився в Афінах, де і прожив усе своє життя. Сімейне життя філософа іноді було нестерпним, оскільки його дружина Ксантіпа мала складний характер. Проте філософ радив усім молодим парубкам одружуватися: "Якщо пощастить, то будеш щасливою людиною, а якщо ні - то філософом". Сам Сократ вивчав музику, арифметику, геометрію, словесність. У 399 р. до н.е. Сократа було звинувачено в тому, що він не поважає богів та деморалізує молодь і засуджено до смерті. Та Сократ був чітко переконаним в тому, що вибрана ціль визначає поведінку людини і з великою гідністю прийняв смерть, випивши чашу з отрутою.

На відміну від софістів Сократ не брав гроші за навчання.

Сократа вважають автором діалектики - методу, інструменту за допомогою якого у процесі оперування поняттями можна здобути істинне знання.

Сократ був майстром усного спілкування, під час якого використовував метод маєтики (пологове мистецтво) - допомога людині народити думку. Спочатку співрозмовнику задавались питання, які викликали у нього сумніви у істинності його суджень, а потім допомагав віднайти нове знання. Філософ був переконаний, що кожна людина має у своїй душі зерно мудрості та істини.

На думку Сократа, у людині є три основні чесноти, головною з яких є поміркованість. Дві інші - хоробрість та справедливість.

На думку великого афінянина, будь-яке знання відносне («Я знаю, що я нічого не знаю»).

Сократ вперше в античному світі зробив головним предметом філософії душу людини, її діяльність етичного змісту. Пізнання власної душі на засадах рефлексії є основою володіння собою. Самовладання (енкратія) – влада розумної частини душі над тілесними пристрастями та інстинктами. Таке панування раціональності над вітальністю є, за Сократом, свобода. Людина, яка володіє собою, досягла божественного стану автаркії (самодостатності). У цьому стані душа є впорядкованою, добродійною, а отже – щасливою.

Платон (427-347 рр. до н.е.), старогрецький філософ. Ставши учнем Сократа, він все життя присвятив розвитку ідей вчителя. Платон - автор понад 30 філософських творів, відомим серед яких є трактат «Держава», у якій філософ намагався реформувати державну владу за допомогою філософії. Після смерті учителя і друга Сократа, Платон вирушив у довготривалу мандрівку. Після повернення заснував власну школу "Академія", куди могли приходити і жінки в чоловічому одязі.

Платон висловив ідею про те, що справжнім буттям є світ ідей, а не матеріальний світ. Матеріальний світ - це небуття, що проходить і смертне. Матеріальний світ створений Богом з чотирьох стихій: вогню, землі, повітря та води. Існує також і світ чуттєвих речей, який є результатом проникнення буття в небуття.

Тіло людини смертне, а душа, будучи безсмертною, перебуває в ньому тимчасово. Для доказу безсмертя душі Платон використовував такі аргументи: - трансформація живого в неживе і назад можлива тільки при наявності душ, які вселяються в народжується тіло, тобто душа вічно існує до народження і після смерті;

- знання людини є результат пригадування душею того, що вона знала у своїх попередніх народженнях, а якщо душа існує до народження, значить, вона повинна існувати і після смерті;

- поза тілом душа перебуває в божественному світі ідей, тобто душа богоподібна і підпорядковує собі все тілесне, а будучи божественною, душа вічна і безсмертна;
- по-четверте, в будь-яке тіло душа приносить життя.

Арістотель (384-322 рр. до н.е.) був сином придворного македонського лікаря. Виховував Олександра Великого (Македонського). Після смерті Македонського покинув Афіни та оселився на острові Евбей де і помер. Залишив надзвичайно велику кількість праць (логічні, природничі, метафізичні, практичні).

Незважаючи на те, що Арістотель пройшов школу Платона, він зумів подолати погляди Платона на природу душі (Платон мені друг та істина дорожча).

Вперше в античності Аристотелем була проведена межа між неживими і живими тілами. На думку Аристотеля, душа - це спосіб організації живого тіла. Для визначення сутності душі Арістотель використовував термін «ентелехія», під яким розумів функціональний аспект існування тіла. Арістотель виділяв три рівні розвитку душі: рослинний (вегетативний), тваринний (чуттєвий) і людський (розумна). Третій рівень розвитку душі притаманний тільки людині, що дозволяє людині міркувати. Носієм душі за Арістотелем є пневма, яка виробляється в крові, а центральним органом душі є серце. Розробляючи проблему душі, Арістотель дійшов висновку, що відокремити душу від тіла не можна.

Розробляючи проблему темпераменту, Арістотель висловив ідею про те, що активність людини детермінована властивостями крові: сангвініки - носії легкої крові, холерики - носії теплої крові, флегматики - рідкої, а меланхоліки є носіями важкої крові.

Аристотелем була детально розроблена проблема афектів, під якими він мав на увазі стан людини, викликаний стражданням внаслідок якого-небудь впливу. До афектів він відносив потяги, страх і гнів, вважаючи, що саме афекти обумовлюють особливості поведінки людини.

Даючи пояснення сутності процесів пам'яті, Арістотель припустив, що пригадування - це результат зв'язків між теперішнім та минулим (мова йде про асоціації). Пізнання, на його думку, це процес, що весь час розвивається і включає чотири етапи: відчуття, уявлення, досвід і наука.

Наукова система стоїцизму (IV століття до н.е. - 529 р. н.е.) виникла і успішно розвивалася під впливом спадщини Аристотеля, проіснувавши до 529 року н.е., коли імператор Юстиніан наклав заборону на функціонування філософських шкіл. Основоположником школи стоїків був Зенон (336-264 рр. до н. е.). Найбільш відомі представники системи стоїцизму - **Клеанф, Хрізіпп, Персей, Арістон, Діоген.**

Стоїки постулювали ідею «пневми» («творчого вогню») як активної сили творення світу. У світі все виникає в результаті зіткнення активного і пасивного начал. Активність пневми реалізується на чотирьох рівнях Космосу:

1) рівень неживої природи - активність пневми мінімальна;
2) рослинний рівень - пневма більш активна, що дозволяє забезпечити ріст рослин;

3) тваринний рівень - активність пневми істотно зростає, що обумовлює прояв чуттєвості і спонукань;

4) людський рівень - максимальний прояв пневми, втілюється в людській душі. Стоїками виділялося вісім здібностей душі, серед яких: 1) здатність до розмноження; 2) здатність мови; 3) здатність бачити; 4) здатність чути; 5) здатність відчувати смак; 6) здатність відчувати на дотик; 7) здатність нюхати; 8) гегемонікон - провідна здатність душі, пов'язана з переробкою вражень і утворенням понять. Механізмом, за допомогою якого гегемоніконом утворюються загальні поняття, є механізм асоціацій.

Стоїки активно розробляли вчення про афекти, вважаючи, що афекти протистоять людському розуму, приносячи йому лише шкоду («псування розуму»). Ними виділялося чотири основних види афектів: 1) печаль; 2) страх, 3) бажання і 4) задоволення. На думку стоїків, людина є рабом своїх афектів (пристрастей), а сенсом життя кожної людини повинна стати перемога над своїми пристрастями.

ТЕМА 4. ПСИХОЛОГІЧНІ ВЧЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

План:

1. Особливості епохи середньовіччя
2. Психологія А. Августина.
3. Психологічні дослідження арабських вчених.
4. Внесок П'єра Абеляра в Середньовічну психологію.
5. Психологічні погляди Ф. Аквінського.

В епоху Середньовіччя складалося поняття про особистість, що розкривалася виходячи з умов буття середньовічної людини, положення індивіда у феодальному суспільстві. Із цього виходили специфічні риси особистості, а особистість взагалі не була носієм індивідуальних якостей (індивідуальне було невиразним). Людина ставала особистістю в тій мірі, в якій грала приписану їй роль. Відображала типове для людини як для члена певної общини. Так рицарськими рисами були – мужність, вірність, сила; для ремісника – добросовісність і порядність.

Спостерігався також інтерес до самопізнання та самосвідомості. Так у IX ст. ірландський вчений **Іоанн Скотт Еріуген** надавав великого значення самосвідомості, засобом якої було внутрішнє почуття. Епоха Середньовіччя була тісно пов'язаною з Античною епохою. Освіта будувалася на основі вивчення античних авторів – філософів, а також природно-наукових даних Гіппократа, Аристотеля, Галена. Пізніше знання прийшли в занепад, а піднявся авторитет церкви, почалася епоха теологічного імперіалізму.

Систематичний виклад середньовічної антропології було здійснено **Немезієм Емеським (4-5 ст.ст. н.е.)** в трактаті „Про природу людини”. Ця праця тривалий час була найважливішим джерелом середньовічних уявлень про фізичну будову і душевні здібності людини. Пристрасне начало в людській природі підкоряється розуму як досконалішому компоненту людської психіки.

Тертулліан (160-222 рр.) вважає поєднанні плоті і душі таким тісним, що важко сказати, чи плоть носить душу, чи душа плоть, чи плоть вселяється в душу, чи душа в плоть. Завдяки плоті душа насолоджується благами природи, багатствами світу. Через плоть, за допомогою органів чуття душа бачить, слухає, нюхає, має смакове відчуття, дотик. Плоть дає основу для словесного спілкування між людьми. Виразні рухи тіла, проникливий погляд, навіть німі вуста – продукт плоті. За її допомогою людина створює мистецтво, розробляє науки, з нею пов'язуються різні діяння людини, промисловість, заняття посад. Тертулліан показує зв'язок функціональної і морфологічної єдності душі і тіла, розвиває думку про локалізацію психічної діяльності у відповідних частинах тіла. Вважав, що

проблема доброї та злої поведінки має не космологічний характер, а моральний. Звідси вчення Тертуліана про високе достоїнство плоті. Вона є благородною, а не зневаженою посудиною душі; вона причетна до її краси; вона створена першосутністю. Сама душа набуває тілесних рис, а вся людина разом зі своєю матеріальною природою стає образом і подобою Божими.

Климент Олександрійський називає тіло впорядкованим і прекрасним органом душі. Визначив десять частин і розмістив їх у порядку зростання, які входять до складу людської істоти – тіло, душу, п'ять органів чуття, дар слова, творчу силу, мислительну або духовну здатність. Оскільки душа через тіло виражає свої стани, то тіло слід вважати головним вираженням душі. Климент зазначає, що за своїми вищими духовними здатностями всі люди мають одну й ту саму природу: для добродетельності всі однаково здатні, а жінки так само здатні до досконалості, як і чоловіки. Він зауважує, що за своїми субстанціональними якостями людина подібна до усіх інших тварин. З піднесенням людини до духовної зрілості вона має здатність удосконалюватися, за допомогою волі, що дає можливість обирати життєвий шлях, самовизначитись.

Психологія А. Августина

Цінними для психології є погляди Аврелія Августина - основоположника християнської теології. **Аврелій Августин „Блаженний” (354-430 pp.)** вводить положення Я мислю, значить, я є, живу з якого виводиться тезис про достовірність нашої істоти. Він занурюється у внутрішній світ говорячи про глибину та багатство людської душі. Августин перерахував здібності душі – зовнішні почуття, пам'ять, афект і пристрасть, розум і воля. У питанні про людську волю Августин виділяв два види волі: тілесну та духовну. Тілесна воля причина гріховних морально порочних ідей. Духовна воля спрямована на життя у дусі. Обидві волі борються у душі, розриваючи її. Тільки Бог, без надмірних зусиль з боку самої людини, може перетворити її високоморальну істоту. Для Августина воля стає вирішальним ядром людського існування: у своїй основі всі види діяльності зовнішніх відчуттів та мислення – це вольові акти. Також приділяв велику увагу життю почуттів та серця як у філософському пізнанні, так і в морально-практичному житті, особливо у релігійних судженнях. Проблеми власного душевного життя були пов'язані із завданням зрозуміти душу людини у її співвідношенні із вищим світом. Центральним органом людини вважав не серце, а головний мозок – центр розумової діяльності, почуттів, довільних рухів, а серце – джерело життя. В передньому мозку міститься пізнавальна сила душі, в середньому – пам'ять, у задньому – воля. Патологічні зміни у мозку, його шлуночках пов'язуються з відповідними змінами в органах руху, відчуттях або пригадуванні. Душа діє в цих шлуночках немовби в органах: вона оживлює все і всім керує, піклуючись про живе тіло. Функціональна єдність душі і тіла виявляється у сполученні відчуття і руху,

здійснюється управління тілом. Безсмертя душі, за Августином, має відносний характер. Для неї також існує смерть. Помирає вона тоді, коли відокремлюється від першобуття, а смерть тіла трапляється тоді, коли його залишає душа. Смерть душі і тіла, смерть всієї людини буває, коли душа залишає тіло, втративши зв'язок з вищим існуванням.

На перше місце в **структурі психічного Августина висуває пам'ять**. Через органи чуття людина отримує враження від зовнішнього світу вони складаються в просторій коморі пам'яті, яка вміщує увесь досвід людства, а також окремої людини. Виникнення уявлень пам'яті відбувається на базі мови. Психіка зберігає душевні почуття не так, як вони здійснювалися, а згідно із законами самої пам'яті. Душевні почуття – бажання, радість, страх і печаль безпосередньо походять із пам'яті: дух, перестраждавши своїх пристрасті, передав їх пам'яті. Пам'ять зумовлює тотожність людської психіки в різні моменти життя. Августин розглядав проблему часу в психологічному значенні. Минуле, сучасне, і майбутнє – часова троїстість, яка співпадає з троїстісною характеристикою душі такою мірою, що саму природу психічного не можна розглядати поза часом. Августин знаходить в людській душі 3 форми сприймання відповідно до 3 форм часу: для сучасного минулих предметів людина має пам'ять або пригадування (*memoria*).

Для сучасного сучасних предметів вона має споглядання (*intuitus*). Для сучасного майбутніх предметів у неї є сподівання, надія (*exspectatio*). Вимір часу є виміром не самих предметів, які пройшли вже безповоротне, а тих вражень, які вони справили на людину. Августин виявляв посилений інтерес до проблем вікової психології. Він показує вікові зміни в душі на основі її виховання: пороками і оманю вона спотворюється, добродетеллю і вихованням у істині вона вдосконалюється. Розгорнуту картину психологічного розвитку людини було викладено Августином в його „Сповіді” – цей твір відверта розмова з читачем про найінтимніші переживання автора в процесі його духовного становлення. Августин починає розповідь з раннього дитинства, не приховуючи жодної негативної своєї риси або вчинку, який було ним здійснено. Він розкриває особливості дитячого, підліткового та юнацького віку, показує роль літературних героїв у духовному становленні особистості.

Психологічні дослідження арабських вчених

Після об'єднання в VII ст. арабських племен виникла держава, що мала нову релігію – іслам. Під цією релігією розпочалися завойовницькі рухи арабів, внаслідок чого утворився Халіфат. Державною мовою була арабська, а культура включала в себе досягнення багатьох древніх народів Індії, Китаю. Високий рівень розвитку виробничих сил, товарного обігу між країнами створював умови для розвитку природнонаукових умов. Ідеї та відкриття грецьких вчених та філософів ставали досягненням арабських народів. Праці Платона та Аристотеля, Галена та

Архімеда перекладалися та переписувалися, поширювалися на арабській мові від Середньої Азії та Індії до Піренейського півострова стимулювали формування власної культури, філософії та науки, а особливо фізико-математичної та медицини.

Ібн-Рушд (Аверроес) (1126-1198 рр.) стоїть у витоків розумового руху, що руйнував європейську схоластику і призвів до створення нової картини світу та людини. Вчений висунув ідеї про те, що природа вічна, що її закони не міняються вимушено, що існування душі обумовлене діяльністю тіла, а її безсмертя в якості індивідуальної сутності не можливе та ряд інших ідей, що були несумісними з догматами ісламу. Аверроес відстоював права розуму і пізнання. Абстрактний світовий розум (Нус) розумів як єдину без особистісну субстанцію, загальну для всіх людей і діючу на окремі душі зовні.

ІбнСіна (Авіцена) (980-1037 рр.) сформував вчення про психофізіологічні функції, що відокремлювалися від філософської теорії душі. У нього було дві психології – природньонаукова та метафізична. Він розмежовував їх, говорячи про дві точки зору, що не співпадали одна з одною, на душу: медичну (природньонаукову) та філософську. Він вважав, що для лікаря точка зору „пошукача істини” (філософа) необов’язкова. Відповідно до психологічних проблем Ібн-Сіна розробив своєрідну концепцію „подвійної істини” у розумінні відокремлення філософського знання від природньонаукового всередині самої світської науки.

Виходячи із двох психологій, Ібн-Сіна розробив і два вчення про душу. Вчення, що виражало точку зору лікаря, було викладене у „Каноні”. За своїм направленням було матеріалістичним. Виразалася ідея про залежність психіки в цілому від мозку. Афективна сторона душевного життя також безпосередньо пов’язувалася з тілесними змінами. В цьому Ібн-Сіна слідував традиціям, що вже склалися у психофізіології. Але істотно новаторським є його дослідний підхід до афектів. Йому вдалося визначити душевну причину тілесного виснаження одного юнака. Говорячи йому ряд слів, він зафіксував по зміні його пульсу, які з них провокують афект, що викликав хворобу. Можливо, це був перший в історії психології випадок психодіагностики, який будувався на принципі, що перевершив асоціативний експеримент та „детектор брехні”. З іменем Ібн-Сіна пов’язаний ще один дослід, що має безпосереднє відношення до психології емоцій. Двом баранам давали їжу, однаково за кількістю та якістю, але якщо один із них знаходився в звичайних умовах, то недалеко від іншого був прив’язаний вовк. Не дивлячись на нормальне харчування, другий почав худнути та загинув. Схема цього експерименту говорить про роль зміщення протилежних емоційних установок у виникненні глибоких соматичних порушень, це були початки експериментальної психофізіології афективних станів. Він також був засновником вікової

психофізіології, детально вивчав поряд з фізичним розвитком організму зміни його психологічних особливостей. Вирішальне значення надавав вихованню. Саме засобами виховання здійснюється вплив психічного на стійку структуру організму. Почуття, що змінюють протікання фізіологічних процесів, виникають не спонтанно, а в результаті впливу на дитину оточуючих людей. Викликаючи у неї ті чи інші почуття, дорослі формують її натуру.

Арабський вчений **Ібн аль-Хайсам (Альгазен) (965-1039 рр.)** вивчав закони відображення та переломлення світла. Підійшов до органу зору як до оптичного приладу, прийнявши за основу зорового сприймання побудованого в оці за законами оптики образу зовнішнього об'єкту. Те, що в подальшому стали називати проекцією цього образу, тобто його відносністю до зовнішнього об'єкту, Ібн альХайсам вважав результатом додаткової розумової діяльності більш високого порядку. У кожному зоровому акті він розрізняв, з одного боку, безпосередній ефект фіксування зовнішнього впливу, а з іншого – роботу розуму, що приєднується до цього афекту, завдяки якій встановлюється схожість та відмінність видимих об'єктів. „Здатність (зорового) розрізнення – писав він, - породжується судженням”. Ібн альХайсам вважав, що така переробка відбувається несвідомо. Це твердження дозволило вважати вченого далеким попередником вчення про роль „несвідомих умозаключень” у побудові зорового сприймання. Ібн аль-Хасайм розділив безпосередній ефект світлових променів на око і додаткові психічні процеси, завдяки яким виникає зорове сприйняття форми предмету, його об'єму. Вченим були також вивчені такі важливі феномени, як бінокулярний зір, змішування кольорів, контраст. Він вказував, що для повного сприймання об'єктів необхідний рух очей – переміщення зорових осей. Проаналізував залежність зорового сприймання від його тривалості, ввів таким чином в якості істотного фактору час. При короткочасній демонстрації можуть бути сприйняті тільки знайомі об'єкти. Це вчений пов'язував з тим, що умовою виникнення зорового образу є не тільки безпосередній вплив світлових подразників, але й сліди, що збереглися у нервовій системі, попередніх вражень.

Погляди П'єра Абеляра. Ерудований філософ-теолог, видатна людина свого часу. Народився Абеляр в 1079 році, на півночі Франції в Ле-Пале в дворянській сім'ї лицаря-феодала, але відмовився від своїх прав на маєток, віддав його своїм братам і присвятив себе філософії.

Абеляр був блискучим філософом, вченим, проповідником. В 1114-1118 роках він очолив кафедру школи Нотр-Дам, і учні сходилися до нього з усієї Франції. На основі цієї школи утворився Парижський університет, могутній центр світської і духовної культури. Абеляр викладав не тільки богослов'я, але і філософію, яку вважав важливою частиною свого життя, і загальні науки різного плану: «Тут я мав намір посвятити себе головним чином вивченню Св. Писання,

що більше відповідало моїм знанням, проте не зовсім відмовився від викладання і світських наук. Я зробив з цих наук приманку, якою я міг би привабити людей, які отримали смак до філософських занять, до вивчення істинної філософії...» До цього періоду відноситься драматична історія його кохання до молодій Елоїзи. Вона була його ученицею і видатною жінкою свого часу. Розлучені, вони обоє йдуть в монастир і ведуть листування. Збереглися листи Абеляра до Елоїзи. Коли, через двадцять років після смерті Абеляра, померла Елоїза, на виконання її останньої волі, вона була похована в одній могилі з тим, з ким її розлучила доля.

За життя Абеляр був двічі засуджений Соборами. Одного разу такому засудженню було піддано його твір «Вступ до теології» з приводу тайни Святої Трійці. Його викликали на Собор, де був примушений високими ієрархами спалити свій твір в їх присутності на знак своєї згоди з правотою Собору. Другий раз на Соборі в Сансі були відкинуті і інші положення відносно логіки і ролі розуму в досліджуванні християнських істин. Прямуючи з апеляцією до папи з надією на більш об'єктивну оцінку своїх тверджень Абеляр, втомлений і виснажений, робить зупинку в Клюї, де його гостинно приймає преподобний П'єро. Тут, в момент зосередженої молитви, він помер 21 квітня 1142 року. На його могилі преподобний П'єр промовив епітафію: «Французький Сократ, величний Платон Заходу, сучасний Арістотель, великий суперечник і діалектик усіх часів, володар умів, геній багатогранний, тонкий і проникливий, він все долав силою розуму і майстерним словом».

Основні твори: Каталог книг поділяється на три сектори: логіка, теологія, етика.

1. «Літературні глоси» (коментарі до Боеція, Порфірія та інше), «Діалектичні інтродукції», «Діалектика» та інше.

2. «Християнська теологія», «Вступ до теології», методологічна робота «Так і ні».

3. «Пізнай самого себе», «Діалог між філософом, іудеєм і християнином», автобіографія «Історія моїх нещасть», листування з Елоїзою і «Поезія».

Психологічні ідеї Фоми Аквінського

На початку XIII ст. ідеї арабських мислителів починають проникати в Європу. На Сході у зв'язку з посиленням церкви природничо-наукова розробка проблем психіки призупиняється. Через арабську філософію Європа знайомиться з вченням Арістотеля. Першим, хто спробував осмислити вчення Арістотеля в традиціях богословської догматики, був **Фома (Томас) Аквінський (1225 – 1274 рр.)**. Теологічне вчення, висунуте Фома Аквінським і згодом назване його ім'ям - томізму, - отримало в релігійних колах широке визнання і поширення. Воно

оцінювалося церквою як щире, а сам Фома Аквінський в 1323 р. був зарахований до лику святих.

Питання про те, як співвіднести біологічне трактування природи душі Аристотелем, з уявленнями про неї як безсмертної і богоподібної сутності мало принципове значення для католицької церкви. Для того щоб усунути протиріччя між природничо-науковими поглядами Аристотеля і релігійною доктриною, Фома Аквінський звертається до ідеї, висловленої раніше його вчителем Альбертом Великим про подвійну природу істини. Відповідно до цієї теорії вважається, що є два роди істин, два протилежні світи – матеріальний і надприродний. Перші істини, відносяться до області природних явищ (матеріальні), досягаються на основі досвіду і розуму. Істини другого роду, що мають відношення до надприродного світу, розуму не доступні і можуть бути досягнуті тільки за допомогою віри і одкровення. Початком усього, на думку Фоми Аквінського, служить Бог, який є найпершою, субстанціональною формою. Такою ж чистою формою, відірваною від матерії і перетвореною на самостійну сутність, є індивідуальна душа. Душа існує сама по собі в чистому вигляді без постійного та органічного зв'язку з тілом. Проникає душа в організм у момент народження людей завдяки творчому акту божества. Із загибеллю тіла душа не перериває свого вічного існування. При з'єднанні з тілом, душа втрачає свою духовну чистоту, утворюючи ієрархію різних форм або сил - рослинних, тварин і розумних. Кожна з цих сил відрізняється один від одного ступенем близькості чи віддаленості до Бога або до тіла. Торкаючись рівня відчуттів і сприймань, Фома Аквінський виділив вісім видів чутливості. Механізм виникнення чуттєвого образу описувався як перехід відчуваючої здібності з потенційного стану в актуальний. У результаті актуалізації відчуваючих сил душа приймає вид предмету без його матеріальності. Відчуття і сприймання відтворюють конкретні речі в їх специфічних подробицях і розбіжностях, тобто вони пов'язані з одиничними випадковими і мінливими якостями. Ставши змістом душі, чуттєві види піддаються за допомогою внутрішньої діяльності перетворенню види або форми, на рівні яких відбувається зняття деталей і актуалізація спільних для ряду конкретних ознак, що сприймаються. Завершується чуттєвий рівень практичним індивідуальним розумом, де здійснювався перехід від збірному образу (уявлення) до понятійного мислення. Відчуття і сприймання, уявлення та образне мислення - є різними продуктами першого внутрішнього душевного акту - акту пізнання. Другою формою діяльності душі є акт, який повідомляє про вироблені дії і викликані цими діями наслідки. Завершує триєдину діяльність душі акт самопізнання, самоосягнення або спілкування душі самої з собою, з метою осягнення своєї надприродної, унікальної сутності.

ТЕМА 5. ПСИХОЛОГІЯ ЕПОХИ НОВОГО ЧАСУ

План:

- 1. Загальна характеристика психології Нового часу (17 ст.).**
- 2. Вплив Ф. Бекона та Р. Декарта на розвиток психології**
- 3. Наукові погляди Б. Спінози і Г. В. Лейбніца.**
- 4. Наукова думка Т. Гоббса і Дж. Локка в межах сенсуалізму.**

Загальна характеристика психології Нового часу (17 ст.).

XVII ст. – епоха потужних змін у соціальному житті Західної Європи, століття наукової революції і перемоги нового світогляду. Початок Нового часу характеризувався розквітом наукової думки. Революція в науці призвела до кардинальної зміни уявлень про те, що таке знання та наука і якими є їхні задачі та місце в суспільстві. Наука, за Г. Галілеєм, здобуває власний об'єкт і нове поле діяльності – дослідження і розкриття законів розвитку світу природи. На хвилі критики схоластики поступово відбувається емансипація науки, отримання автономії від віри та багатьох філософських концепцій.

Основною ідеєю культури XVII ст. – як у сфері філософії, так і психології, що перебувала під її впливом, – був дух механіцизму – уявлення Всесвіту у вигляді велетенської машини. Дана концепція базувалася на твердженні, що всі природні процеси визначені на механічному рівні й можуть бути пояснені на основі законів фізики. Уявлення Всесвіту, складеного з рухливих атомів, приводило вчених до думки, що будь-яке фізичне переміщення атома відбувається внаслідок чогось, а саме викликається безпосередньою причиною (рухом іншого атома, який співударяється з першим). Результат такої взаємодії можна виміряти, а отже – передбачити. Всесвіт повністю впорядкований і працює в прямому сенсі як годинник. Метафора годинника доволі наочно виражає собою дух механіцизму XVII ст., а тому годинниковий механізм по праву може бути названий найвеличнішим витвором усіх часів.

Науковці, у тому числі Р. Декарт, стверджували, що Всесвіт є ніщо інше, як «чудовий зразок годинникового механізму». Якщо Всесвіт – це машина, подібна до годинникового механізму, колись створеного Богом і запущеного ним у роботу, це означає, що вона могла існувати надалі без будь-якого втручання ззовні. Міцний зв'язок психології із філософією не був свідченням того, що психологія не намагалася віднайти власний предмет дослідження і нарешті визначитися зі сферою своєї діяльності. Остання розумілася перш за все як вивчення шляхів вироблення у людини картини світу й самої себе. Причому дана картина, як уявлялося, мала бути усвідомленою. Саме в усвідомленості душі й розумі так само, як і мислителі Середньовіччя, філософи Нового часу бачили відмінність людини від інших живих істот. Так, уточнення набував предмет психології, який врешті-решт втілюється в

свідомості.

На першому плані у XVII ст. поставала проблема пізнання. При цьому, вчені виходили з різних наукових позицій в її дослідженні. Одні були переконані, що основою всіх знань людини є відчуття, інші більш значущим вважали мислення.

Сенсуалізм – "Немає нічого в розумі, чого не було б раніше у відчуттях".

Раціоналізм – "Немає нічого в розумі, чого не було б раніше у відчуттях, за виключенням самого розуму".

Раціоналісти стверджували: жодне логічне узагальнення даних, отриманих при чуттєвому сприйнятті, не може проникнути в сутність речей. Так, пізнання складається з 2-х етапів:

1) сходження від часткового до загального, від сприймання до логічного мислення (як у сенсуалізмі),

2) інтуїтивне мислення, що отримує істинне знання з розуму, в якому відбувається миттєва актуалізація поняття, сформульоване на основі усвідомлення всезагальних законів і властивостей предметів. Саме інтуїтивне мислення, на думку представників раціоналістичного підходу, дає можливість істинного пізнання світу.

Вплив Р. Декарта на розвиток психології **Рене Декарт (лат. Ренат Картезій) (1596-1650)** – французький філософ, фізик, фізіолог, математик. Характерною рисою філософського світогляду Декарта є дуалізм. Мислитель припускав існування двох незалежних одна від одної субстанцій, матеріальної та духовної, кожна з яких наділена певними властивостями. Матеріальну субстанцію Декарт ототожнював з природою і вважав, що все в природі підкорюється механічним законам, які можна дослідити за допомогою механіки. Слід відзначити, що у часи, коли жив Декарт, загальноприйнятою була думка, згідно з якою взаємодія душі та тіла носить однонаправлений характер: душа, розум може здійснювати істотний вплив на тіло, однак зворотний вплив зовсім незначний.

На його думку, душа і тіло дійсно мають різну природу, проте не лише душа впливає на тіло (психосоматика), а й тіло здатне істотним чином вплинути на стан душі (соматопсихіка). Ця ідея була доволі радикальною на той час і мала ряд важливих наслідків як для філософії, так і для розвитку науки взагалі. Після публікації Декартом цих ідей багато хто з науковців прийшов до висновку, що більше немає підстав вважати душу єдиним володарем обох сутностей. Причому роль тіла почали сприймати по-іншому: ті функції, які приписувалися тільки душі, тепер почали відносити до тілесних функцій. Так, філософ зосередив увагу на проблемі так званого психофізичного дуалізму, заперечив спекулятивні теологічні міркування про душу і заклав основи наукового підходу до даної проблеми.

Душа має власну активність, що скеровує процеси мислення, пізнання. Основною ж функцією тіла є рух, який розглядається в якості рефлексу. Сам термін

«рефлекс» у роботах Декарта не використовується, але в розкритті будови і функціонування тіла можна знайти описи складових рефлекторної дуги. Проходження нервового імпульсу Декарт пояснював за аналогією руху крові по судинах. Він уявляв, що все тіло пронизано нервами, які беруть свій початок в мозку і спрямовані до всіх частин тіла. Нерви, на його думку, мають форму тонких ниточок, оточених оболонкою, як трубочкою. В цих трубочках, окрім ниточок, містяться «тваринні духи» – найбільш рухливі й легкі частки крові, які відфільтровуються від інших часток у мозку (імпульси, гормони, нейромедіатори). Через пори в мозку тваринні духи можуть пересуватися до нервів, а з них – до м'язів, завдяки чому тіло спроможне здійснювати різноманітні рухи. Так, з учінням Декарта в психології утвердився новий вид детермінізму – механістичний детермінізм.

Декарт дав раціоналістичне вчення про пристрасті.

Страждальні пристрасті є результатом взаємодії з предметами навколишньої дійсності та пов'язані з чуттєвим пізнанням.

Активні (пристрасті) стани представлені, на думку Декарта, в афектах, які виходять безпосередньо з нашої душі і залежать лише від неї. Тілесний характер надає пристрастям довільного характеру, а зв'язок з думкою дозволяє керувати ними та виховувати пристрасті. Декарт впевнений в необмежених можливостях людини виховання своїх пристрастей. Засобами в боротьбі з небажаними пристрастями є розум і воля.

Зміст свідомості на думку Декарта, представлений 3 видами ідей, або понять:

1. Вроджені ідеї (природні ідеї, які відкривають людині істину через те, що ці знання є дуже яскравими і досягаються людиною миттєво, повністю та не потребують опору на дані органів відчуттів або логічні узагальнення. Головними вродженими ідеями, на думку Декарта, є ідеї Бога, буття, числа, свідомості). Спираючись на ці ідеї, «Я» разом із чуттєвим сприйняттям досягає дійсного пізнання суцього.

2. Набуті ідеї (результат навчання, читання книжок, спілкування з іншими людьми; ці ідеї більш повні й досконалі);

3. Ідеї, породжені людиною (власний досвід людини, узагальнення даних органів відчуттів, знання, отримані через досвід за допомогою індукції). На думку філософа, зміст вроджених ідей відкривається людині завдяки раціональній інтуїції («світлу розуму»).

У трактаті «Міркування про метод» Рене Декарт виокремлює чотири правила, яких варто дотримуватися в процесі пізнання:

- не приймати жодну з речей за істину, допоки ти її не пізнав як очевидну істину;
- уникати будь-якої квапливості;

- поділяти кожне питання на частини, необхідні для їх розв'язання; свої ідеї розташовувати в певній послідовності, починаючи з найпростіших і найлегше пізнаваних предметів;

- здійснювати настільки повні розрахунки і таке чітке вивчення досліджуваного, щоб бути впевненим, що нічого не залишено поза увагою.

Підхід Декарта до проблеми пізнання дозволяє вважати філософа представником раціоналізму.

Наукові погляди Б. Спінози і Г. В. Лейбніца як представників раціоналізму в психології.

Послідовником і критиком вчення Декарта був нідерландський філософ **Бенедикт (Барух) Спіноза (1632– 1677)**. Основою філософської системи Спінози є учіння про субстанцію, яку він розуміє як єдину, вічну та безкінечну природу. Субстанція одна, є причиною самої себе та не потребує нічого іншого для того, щоб існувати. Природа, яка творить – це Бог, єдина субстанція. Ототожнення природи й Бога сприяє запереченню Спінозою існування будь-чого надприродного. Природа існує вічно, не має кінця, вона є причина та наслідок, сутність і явище. То ж усе: природа, субстанція, матерія і Бог становлять нерозривну єдність. (природа – Бог – пантеїзм, античність).

Від субстанції як необумовленого буття він відрізняє поняття модусу. Кінечні речі, або модуси відмінні від субстанції насамперед тим, що вони залежать від зовнішньої причини і характеризуються не лише своєю кінечністю, але й такими якостями як зміна, рух. То ж природу сотворену являє собою нескінченна кількість одиничних, конкретних речей (модусів).

Філософія тотожності Спінози робить природу і дух двома пізнаваними сторонами однієї божественної субстанції й знищує, таким чином, самостійність душевного життя. На його думку, в людині, як і в будь-якій речі, тілесність і свідомість як два паралельні порядки являють собою абсолютно одне і те саме. Не можна стверджувати, – вважає він, – що будьякий з них є первинним. Відтак у самосвідомості міститься вже й усвідомлення тіла: самопізнавальний внутрішній досвід стосується безпосередньо також і зовнішнього тілесного боку.

На думку філософа, пізнання складається з декількох етапів:

- чуттєве пізнання;
- розуміння;
- інтуїція.

Перший, найнижчий ступінь – це чуттєве пізнання, хоча й містить у собі зерно істини, все ж неадекватно відображає предмети і нерідко супроводжується помилками. Другим ступенем є розуміння, що базується на розумі та є єдиним джерелом достовірних істин. Третій ступінь пізнання представлений інтуїцією, що

являє собою фундамент достовірного знання. Істини, що відкриваються шляхом інтуїції, є найбільш ясними та чіткими.

За Спінозою, свободи волі не існує, оскільки людина – частка природи і також перебуває в низці світової детермінації. Вона включена у всезагальну необхідність, але все ж є істотою особливого роду, оскільки, окрім протяжності, наділена атрибутом мислення (розумом). Так, свобода людської волі обмежена і зводиться по суті справи до певного ступеня розумної поведінки. Необхідність і свобода у людини постають пов'язаними сутностями, обумовлюючи одна одну.

Поведінка людини скерована 3-ма основними афектами: радістю, смутком та жаданням, які породжують безліч похідних станів, причому радість збільшує здатність тіла до дії, тоді як сум її зменшує. Усі афекти базуються на інстинкті самозбереження, тому в цілому у своїй поведінці людина скеровується не етичними законами добра та зла, а лише намаганням отримати власну вигоду. Добродісність є лише її прагненням зберегти своє існування.

Спіноза вважає людину рабом своїх пристрастей та афектів, яка тому не є вільною істотою. Але згодом філософ демонструє, що людина може звільнитися від рабства, але за умови складання ясної ідеї про свої пристрасті, пізнання свого стану. Залежно від пізнання своїх афектів різні люди, за Спінозою, перебувають на різних ступенях свободи. Шлях до свободи, на його думку, являє собою любов до Бога, де душа знаходить блаженство й вічність, стає частиною нескінченної любові, якою Бог любить самого себе.

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716) – німецький філософ, відомий також як математик, фізик, винахідник, історик, юрист, мовознавець.

Філософ стверджував, що якби існувала лише одна субстанція, то всі речі були б пасивними. Тому він вважав, що субстанцій існує величезна кількість, оскільки будь-яка річ є субстанцією. Вони (речі або субстанції) є носіями сили, а ці сили – «одинацями» буття, або монадами (від грец. – «єдине»). Лейбніц стверджував, що монада – це духовна субстанція, а не матеріальна одиниця буття. Вона є самостійною одиницею, здатною до активності. Діяльність монади філософ доводив через те, що в світі відсутні пасивні речі. Однак, на відміну від матеріальних атомів, монада Лейбніца, як вже було сказано вище, являє собою ідеальну одиницю, це духовна субстанція, наділена психічною активністю. Тому досягнути їх ми можемо завдяки розуму, а не відчуттів. Чуттєві речі, тобто поєднання монад, відрізняються залежно від монад, з яких вони складаються.

Душа в теорії Лейбніца – та сама монада, яка відрізняється більш чітким сприйняттям і пам'яттю. Взагалі душа є центральним пунктом філософії мислителя: він бачить сутність природи в сутності свідомості. Істинний світ духовний і складається з одиниць, які нагадують за своєю природою душу. На думку Лейбніца, той, хто досягне сутність душі, зможе розгадати також і світову

загадку. На питання про природу духу філософ відповідає так: душа наділена творчою силою. Душа – це енергія, оскільки сприяє творчій діяльності мислення, пульсуванню почуттів, живому диханню вольової напруги, іншими словами, – внутрішній живості свідомості. Монаді притаманне внутрішнє самовизначення, в ній немає «вікон». Так, неможливо ззовні впливати на самовизначення людини, в тому числі, й з боку іншої особи.

Людська душа наділена свідомістю, самосвідомістю і являє собою вищий рівень розвитку монад. Всі монади різні так само, як і душі людей. У змісті душі-монади Лейбніц виділяв три сфери: сфера ясного (виразного) знання сфера затьмареного знання сфера несвідомого

Чуттєве пізнання постає в Лейбніца в якості нижчого ступеня пізнання, передумовою пізнання раціонального, оскільки воно не здатне пояснити необхідність і всезагальність у пізнанні істини.

Лейбніц висунув учіння про дві істини:

- істини факту отримуються в результаті чуттєвого, емпіричного пізнання завдяки взаємодії з одиничними конкретними речами, базуються на досвіді й не доводяться шляхом логічних висновків, а тому припускають можливість існування протилежних істин;

- істини необхідні (або метафізичні, вічні) відкриваються завдяки розуму, для їх доведення не потрібні дослідні підтвердження; їхня істинність стверджується лише наявністю положення, яке не суперечить їм; до цих істин належать всі основні положення математики та логіки як наук про всі можливі світи.

Суперечність ідеї монади – на питання про співвідношення душі й тіла філософ відповів у дусі психофізичного паралелізму: залежність психіки від тілесних впливів – ілюзія. Душа і тіло не залежать одне від одного, функціонують за різними законами, хоча створюється враження, що вони взаємопов'язані. Пояснюється це не законами природи, вважає Лейбніц, а божественною мудрістю. Обидві сутності – душа і тіло – здійснюють роботу автоматично, в силу внутрішнього влаштування. Вони як пара годинників, що показують один і той же час, але рухаються незалежно.

Наукова думка Т. Гоббса і Дж. Локка в межах сенсуалізму.

Послідовником Ф. Бекона став англійський мислитель **Томас Гоббс (1588-1679)**. Гоббса важко віднести до якогось одного філософського напрямку. З одного боку, він дотримувався емпіричного підходу, з іншого – був прихильником математичних доведень. Під прицілом уваги вченого перебуває проблема пізнання, яке, на його думку відбувається за допомогою «ідей», джерелом яких постають лише чуттєві сприйняття зовнішнього світу. На відміну від Декарта, філософ вважає, що жодна ідея не може бути вродженою (так само як Дж. Локк) і подібно

Бекону відстоює емпіричне тлумачення знання. Таким чином, він приєднується до сенсуалістичної позиції. Філософ відкидав душу як особливу сутність. У світі немає нічого, крім матеріальних тіл, що рухаються за законами механіки. Відповідно і всі психічні явища підкорені цим глобальним законам. Матеріальні речі, впливаючи на організм, викликають відчуття. За законом інерції з відчуттів виникають уявлення (у вигляді ослабленого сліду), що утворюють ланцюги думок, які впливають одна з іншою у тому порядку, в якому змінювалися відчуття. Такий зв'язок згодом отримав назву «асоціації»

Пояснення Гоббсом оточуючого світу, виходячи з механістичних засад, стикалися з певними труднощами, зокрема у питанні про джерело руху. У своїх наукових працях філософ оголошує Бога джерелом першочергового руху, а наступні рухи речей, на думку Гоббса, відбуваються абсолютно незалежно від Бога.

Як і Спіноза, Гоббс заперечував свободу волі, вважаючи, що свобода не суперечить необхідності. Він порівнював поведінку людини з рікою, води якої рухаються вільно і разом з тим необхідно по своєму руслу. Таке саме поєднання свободи й необхідності Гоббс відзначав і в людських вчинках. Оскільки поведінка людини детермінована зовнішніми причинами, вона завжди є необхідною, але в межах цієї необхідності людина вільна у виборі своєї поведінки. Воля є похідною від двох основних мотивів людської поведінки – прагнення і відрази. Одна і та сама річ може викликати в людині то потяг, то відразу, то бажання діяти, то бажання уникнути цієї дії. В сучасній термінології ми б назвали цей стан боротьбою мотивів, Гоббс назвав його розмірковуванням.

Англійський філософ– матеріаліст Джон Локк (1632–1704)

Надвичайно цікавим і доволі полемічним виявився філософський твір Локка «Дослід про людське розуміння». Трактат починає критика вчення про вроджені ідеї, де мислитель доводить неможливість існування вроджених ідей ані в теоретичному мисленні, ані в моральних переконаннях. Він розуміє психіку, свідомість людини при народженні «чистою дошкою». Майже на початку свого «Дослід» філософ говорить: «Я не буду завантажувати себе дослідженням, у чому полягає сутність душі, або, які рухи наших духів життя... призводять до відчуттів... або уявлень... Це спекуляція... Для поставленої мною задачі достатньо розглянути різні здібності людини в їх застосуванні до тих предметів, з якими вони мають справу».

На думку мислителя, весь зміст нашої свідомості складають ідеї, які є результатом нашого досвіду, тобто вони існують у свідомості не з народження, а набуті прижиттєво. Якби вони існували заздалегідь, то були б відомі як дитині, так і ідіоту. Ідея Бога теж не є вродженою, оскільки існує різниця у віросповіданні різних народів. Концепція знання Локка базується на сенсуалістичних принципах: «у розумі немає нічого, чого не було б у відчуттях». Усе людське знання (ідеї)

походить з досвіду.

За Локком, є **два види досвіду**: зовнішній (або відчуття) і внутрішній, або рефлексія. Джерелом зовнішнього досвіду є об'єкти відчуттів (те, що ми називаємо чуттєвими якостями: ідеї жовтого, білого, гарячого тощо). Джерелом внутрішнього досвіду є так звана **рефлексія** (reflexion) – це ідеї, які ми не змогли б отримати із зовнішніх речей (внутрішнє сприйняття дій нашого розуму, коли він опрацьовує набуті ним ідеї: ідеї «сприйняття», «мислення», «сумніву», «віри», «роздуму», «пізнання», «бажання» тощо).

Локк по-своєму уявляв систему психічних процесів та їх функції. Так, першочергово розум пасивний, але як тільки перед очима з'явиться об'єкт, відчуття його властивостей автоматично виникають у свідомості. Відбудеться це, правда, за однієї умови: якщо цей вплив буде досить сильним для того, щоб викликати відчуття (Локк описує тут явище, яке потім буде інтенсивно вивчатися у психології і отримає назву «порогів» сприйняття).

Пам'ять – більш активний психічний процес, адже це здатність довільно викликати певні ідеї, які збереглися у нашій свідомості завдяки частому повторенню або власній силі враження. Локк зазначає, що краще закарбовується емоційно небайдужа ідея.

Нарешті, **мислення** – найбільш активна діяльність нашого розуму, що складається з таких операцій як порівняння, узагальнення, абстрагування. У результаті цих операцій прості ідеї як елементи наших знань перетворюються на складні. Складні ідеї є результатом роботи розуму, після якої утворюються ідеї, наприклад, субстанції, ідеї відношення і т.д. Поділ Локком ідей на прості та складні дозволяє побачити приклад застосування аналітичного і синтетичного методів. Шляхом аналізу утворюються прості ідеї. Синтетична діяльність, в якій проявляється активність людського розуму, спрямована на об'єднання простих ідей у складні.

ТЕМА 6. ПСИХОЛОГІЧНІ ІДЕЇ ПРОСВІТНИЦТВА

План:

1. Становлення асоціативної психології у 18 ст. (Д.Гартлі, Дж.Берклі, Д.Юм).
2. Психологічні погляди французьких просвітників.
3. Розвиток вчення про нервово-психічні функції. Психофізичний паралелізм Гартлі та Вольфа.

Асоціативна психологія – один з головних напрямів психології XVII-XIX століття, що зводив всі складні психічні процеси до простої комбінації елементарних асоціацій – відчуттів, уявлень і найпростіших почуттів.

Матеріалістичний напрям асоціативної психології (Декарт, Гоббс, Локк, Гартлі та ін.) являв собою застосування ідей механістичного природознавства до розуміння психічних процесів і тому відзначався емпіризмом та метафізичною обмеженістю, які були подолані лише в працях Сеченова і Павлова.

Ідеалістичний напрям асоціативної психології (Берклі, Юм, Джеймс Мілль, Джон Стюарт Мілль) захищав суб'єктивістське розуміння асоціацій як незалежних від об'єктивної дійсності та анатомо-фізіологічної основи чисто психологічних зв'язків.

В епоху Просвітництва відбувається становлення англійської асоціативної психології, засновником якої стає **Девід Гартлі (1705-1757)**. Одержавши спочатку богословську, потім медичну освіту, Гартлі прагнув створити таку теорію, що не тільки пояснювала б душу людини, але й давала можливість управляти її поведінкою виходячи з фізичних принципів. У книзі "Міркування про людину, її будову, її обов'язки і сподівання" (1749) Гартлі обґрунтував свою асоціативну теорію.

Вчення про асоціації Гартлі базується на вченні про вібрацію, тому що він вважав, що вібрація зовнішнього ефіру викликає відповідну вібрацію органів чуття, м'язів і мозку. Аналізуючи структуру психіки людини, Гартлі виділяє в ній два кола – велике й мале.

Велике коло проходить від органів чуття через мозок до м'язів, є фактично рефлекторною дугою, що визначає поведінку людини. Гартлі, по суті, створює свою теорію рефлексу, що і пояснює, виходячи із законів механіки, активність людини. Мале коло вібрації, розташоване в білій речовині мозку, є основою психічного життя, основою процесів пізнання і навчання. Гартлі вважав, що вібрація ділянок мозку у великому колі викликає відповідну вібрацію в білій речовині. Зникаючи у великому колі, ця вібрація залишає сліди в малому колі. Ці сліди, на його думку, є основою пам'яті людини.

Давид Юм (1711-1776 рр.) у "Трактаті про людську природу" (1739 р.) та в праці "Дослідження про людське пізнання" (1748 р.) розвивав поняття асоціації і намагався представити все людське пізнання як асоціацію ідей.

Д. Юм розрізняв "уявлення", тобто сприймання, та "ідеї", їх відображення. Ідеї – це відтворене сприймання, більш слабе уявлення, яке ми використовуємо у мисленні та розсудах. Ідеї можуть бути простими та складними. Складні ідеї утворюються шляхом асоціацій.

Асоціації випадкові та неправильні – складають асоціації за законом суміжності у просторі чи у часі, а поєднання ідей природних та правильних – це асоціації за схожістю та причинністю. Всі ці асоціації зустрічаються у повсякденному житті. Вони лежать в основі наукового мислення.

Все душевне життя Юм зводив до сприймання, відчуттів та асоціацій між ними. Заперечував існування духовної субстанції, а також "Я" особистості, як утворення, що відрізняється від сприймання: "Коли я самим інтимним чином поринаю у щось, що зветься мною своїм Я, завжди стикаються на те чи інше одиничне сприйняття тепла чи холоду, світла чи тіні, любові чи ненависті, страждання чи насолоди. Я ніяк не можу визначити своє Я як таке, що існує поза сприйманням і ніяк не може помітити нічого, крім якого-небудь сприймання".

Спираючись на власний досвід споглядання, Юм стверджує, що особистість "не що інше, як зв'язка чи пучок різних сприймань, що сліднують одне за одним з великою, неосяжною швидкістю, знаходячись у постійній течії та русі".

У філософії та психології Дж. Беркли (1685-1753) значна увага приділяється відчуттям та сприйманню *"бути, значить бути сприйнятим"*. Людина сприймає тільки одиничні ідеї (відчуття). Вони засвоюються душою, сама людина здатна уявляти собі ідею одиничних речей, поєднувати чи ділити їх".

Заперечував об'єктивне існування речей. Речі - це лише комплекси наших відчуттів. Існування речей він зводив до їх сприймання. На цій підставі заперечував матерію як субстанцію.

Французький філософ Дені Дідро (1713–1784) – автор відомих праць "Думки про пояснення природи"(1754), "Розмова Д'Аламбера з Дідро", "Філософські принципи матерії та руху"(1770). У своїх працях він обґрунтовує принципи послідовного матеріалізму, згідно з якими єдиною реальністю може бути лише матерія і рух. В єдиний процес еволюції світу Дідро вміщує існування людини, суспільства. Найбільш відомою є діяльність Дідро зі створення "Енциклопедії наук, мистецтв і ремесел", якій він віддав понад 20 років життя.

Уся природа, згідно з поглядами Дідро, перебуває в постійному русі та еволюціонуванні. Усе, що існує, колись виникло й зникне, перетворюючись на щось інше. Розглядаючи виникнення свідомості, розуму як історичних явищ, Дідро створює першу еволюціоністичну концепцію становлення біологічних видів.

Обґрунтовує вчення про вирішальну роль середовища для формування особистості. Він вважає, що свідоме перетворення навколишнього середовища є головною умовою поліпшення людини, суспільства.

У своєму "Трактаті про відчуття" французький філософ **Етьєн Кондільяк (1715–1780)** формулює головне завдання тогочасної психологічної науки – показати, яким чином усі людські знання та здатності походять із відчуттів.

Для пояснення своєї теорії вчений запропонував образ "статуї", що спочатку не володіє нічим, крім здатності відчувати. Як тільки вона одержує ззовні перше відчуття, хоча б саме примітивне (наприклад, нюхове), як починає діяти вся психічна механіка.

Кондільяк виводить із відчуттів емоційну сферу психіки, показуючи, як відчуття залишають сліди в душі у вигляді емоційної відповіді (приємне або неприємне). Саме тому людина прагне одних відчуттів, уникаючи інших. У разі відсутності жаданого виникають неспокій, потреба – мотиваційні сили психіки. Єдиним джерелом знань є відчуття, а єдиним джерелом відчуттів є дотик.

Одним з визначних представників Просвітництва був **Жульєн Офре де Ламетрі (1709–1751)**. Вважав, що розум є надійним керівником у пошуках істини, коли спирається на дані чуттєвого досвіду та перевіряється ним. Він оголосив здатність відчувати одним з атрибутів матерії, її невід'ємною властивістю. Матеріальною основою душі людини Ламетрі вважає мозок, проте підкреслює, що мозок необхідна, але не достатня передумова людської свідомості. Щоб свідомість сформувалась у своїх змістовних проявах, необхідне виховання та спілкування з іншими людьми. Хоч одна з основних праць Ламетрі має назву "Людина-машина", однак він наголошує на суттєвій відмінності людини від механізмів. Людина, підкреслює він, – це, по-перше, особлива машина, яка здатна почувати, мислити, розрізняти добро і зло. Ламетрі першим у філософсько-психологічній думці Нового часу будував свої узагальнення про природу не лише на основі механіки, а й осмислюючи результати біологічних та частково хімічних досліджень. Тіло й душа тлумачаться як відокремлені сутності, що лише механічно впливають одна на одну. У взаємодії тіла й душі Ламетрі все ж надає більшої ваги тілу, процесам, які підтримують його органічне існування, але при цьому суттєво впливають і на перебіг психічних явищ.

Дві праці Ламетрі "Трактат про душу" та "Людина-машина" були публічно спалені, сам лікар зазнавав релігійних переслідувань, що змусило його емігрувати та змінити ім'я (Шарп).

Жан-Жак Руссо (1712–1778), який свою оригінальну концепцію закономірностей та перспектив суспільного розвитку розкриває в працях: "Міркування про науки та мистецтва" (1750), "Міркування про походження та основи нерівності між людьми" (1755), "Юлія, або Нова Елоїза" (1761), "Про

суспільний договір" (1762), "Еміль, або Про виховання" (1762). Центральною проблемою у творчості Руссо була проблема нерівності між людьми та шляхів її подолання. Основою суспільного життя Руссо вважав матеріальні, "тілесні" потреби людей, а духовні – їхнім наслідком, що лише опосередковано можуть впливати на суспільне буття. Створив першу розгорнуту періодизацію розвитку людини. Перший період – від народження до двох років, з погляду Руссо, треба присвятити фізичному розвитку дитини. Другий період – від двох до дванадцяти років – необхідно присвятити сенсорному розвитку дітей. Третій період – цілеспрямоване навчання варто здійснювати в період із дванадцяти до п'ятнадцяти років, коли дитина може адекватно сприйняти і засвоїти пропоновані знання. У четвертому періоді – від п'ятнадцяти років до повноліття – саме і відбувається розвиток почуттів у дітей після нагромадження визначеного життєвого досвіду. Цей час Руссо називав "періодом буревіїв і пристрастей" і вважав, що в цей період необхідно виховувати в дітей добрі почуття, добрі судження і добру волю.

Концепція психофізичного паралелізму своєрідно тлумачиться представниками ідеалістичного та матеріалістичного напрямку в психології. Прикладом матеріалістичної інтерпретації психофізичного паралелізму може бути теорія Д. Гартлі, в якій психічне співвідноситься з тілом не у всезагальному зв'язку явищ всесвіту, а тільки в межах окремого організму. Психічні явища корелюють з внутріорганізовими, нервовими. Останні є первинними. Зв'язок ідей виявляється похідним від нервових процесів: асоціації утворюються відповідно вібраціям в нервовому субстраті. Вібрації на периферії нервової системи визначають характер і структуру процесів у головному мозку, які і складають фізіологічний базис ідей. Ідеалістичний варіант психофізіологічного паралелізму втілено в концепції Х. Вольфа, у якого психофізична проблема (відношення психічних і фізичних явищ) перетворюється в психофізіологічну (відношення психічного і фізіологічного). В концепції Вольфа душа співвідноситься не з світом (всесвітом), а тільки з тілом. Вона наділяється самостійною силою, яка нічим не зумовлена. Визнаючи невідокремленість душі від фізіологічного субстрату, Х. Вольф поряд з цим приписує їй спонтанну активність, що незалежна від тіла. Тіло є лише проявом душевних здібностей. Душа впливає на тіло через мозок.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ

Тема 7. Розвиток психології у XIX ст.: природничо-наукові передумови зародження психології як самостійної науки (розвиток експериментальної психології)

План:

1. Розвиток асоціанізму в XIX ст. (Г. Спенсер, Дж. Міль, Т. Браун).
2. Природничо-наукові передумови розвитку експериментальної психології. Анатомічне вчення нервової системи (Ч. Белл, Ф. Мажанді). Рефлекторна теорія М. Хола та І. Мюллера. Дарвінізм. Френологія.
3. Дослідження часу реакції. Психофізика. Відкриття Фехнером і Вебером основного психофізичного закону.
4. Розгалуження психологічної науки.

На початку 19 ст. англійський мислитель **Герберт Спенсер (1820-1903)** переглядаючи предмет психології, писав, що психологія вивчає співвідношення зовнішніх форм із внутрішніми та асоціації між ними. Так, він розширив поняття «предмет психології», включаючи в нього не тільки асоціації між внутрішніми факторами (асоціації тільки в полі свідомості), але й вивчення зв'язку свідомості з зовнішнім світом.

Досліджуючи роль психіки в еволюції людини, Спенсер вважав, що психіка є механізмом адаптації до середовища. Тобто психіка виникає закономірно на визначеному етапі еволюції, у той момент, коли умови життя живих істот ускладнюються настільки, що пристосуватися до них без адекватного їхнього відображення неможливо. Спенсер виділив етапи розвитку психіки. Так, вихідною формою психічного життя є відчуття, яке розвивалося з подразнення, а потім з найпростіших відчуттів з'явилися різноманітні форми психіки. Усі вони є інструментами виживання організму, приватними формами адаптації до середовища. Такими приватними формами пристосування є: рефлекс, інстинкт, навички, реалізовані в поведінці, відчуття, пам'ять, воля, розум, що існують у свідомості.

Говорячи про роль кожного етапу, Спенсер підкреслював: головне значення розуму в тім, що він позбавлений обмежень, що притаманні нижчим формам психіки, і тому забезпечує найбільш адекватне пристосування індивіда до середовища. Ця ідея про зв'язок психіки, головним чином, інтелекту з адаптацією стане провідною для психології початку XX ст.

Спенсер поширив закони еволюції не тільки на психіку, але й на соціальне життя. Він зазначав, що людині необхідно пристосовуватися не тільки до природи,

але і до соціального оточення: тому психіка у Спенсера розвивається в процесі розвитку людського суспільства. Спенсер одним із перших у психології порівнював психологію дикуна і цивілізованої людини, роблячи висновок, що в сучасної людини більш розвинене мислення, тоді як у первісних людей було більш розвинене сприйняття. Ці висновки в той час були досить нетрадиційними і принциповими.

Вони дозволили вченим розробити порівняльні методи психічних досліджень, що одержали широкого поширення. Аналізуючи різницю в психічному розвитку людей, що належать до різних народів і різного часу, Спенсер переглядав колишні погляди асоціанізму на прижиттєвість формування знань. Він писав, що найбільш часто повторювані асоціації не зникають, але закріплюються в мозку людини і передаються в спадщину. Таким чином, свідомість - не чистий аркуш, вона наповнена асоціаціями. Ці уроджені асоціації і визначають різницю між мозком європейця і мозком дикуна.

Теорія Спенсера одержала широкого поширення, зробивши величезний вплив на експериментальну психологію, психологію поведінки, на формування генетичної (дитячої) психології.

Томас Браун (1778 - 1820) англійський філософ. Розвиваючи вчення про асоціації вивів вторинні закони асоціацій, тобто вчення про додаткові фактори, що пояснюють виникнення в даний момент тій чи іншій асоціації. До числа таких факторів він відносив силу вихідного відчуття, його новизну, близькість, природні здібності індивіда, стан його здоров'я.

Браун аналізував мислення як процес вирішення завдань, заснований на течії асоціацій: завдання викликає безладні асоціації, одна з яких відповідає рішенням.

Браун розвинув вчення про відчуття, зокрема, виділив з дотику відчуття тепла-холоду, а також м'язове почуття і вказав на його значення для формування почуття впевненості в існуванні предметів зовнішнього світу.

Браун захищає самоспостереження як метод асоціативної психології.

Пояснення душевних явищ у Брауна відбувається за допомогою механізму і проявляється в тому, що всяке складне психічне явище зводиться до суми більш простих.

Джон Мілль Стюарт (1806-1873) англійський філософ і психолог. Вважав, що при поясненні свідомості слід орієнтуватися на механіку, а на хімію, оскільки елементи свідомості не існують ізольовано, а завдяки асоціації дають продукти, які володіють якостями, яких немає у вихідних компонентів. Він вважав, що кожна нова якість може визначитися тільки на основі досвіду.

XIX ст. стало епохою становлення рефлексорної теорії, яка базувалася на анатомічному вивченні нервової системи. **Англійський анатом Ч. Белл (1774-**

1842) та французький фізіолог Ф. Мажанді (1783-1855) описали перехід нервового збудження по аферентних нервах через спинний мозок на еферентні нерви. Це отримало назву закону Белла-Мажанді.

Ч. Белл пішов у цьому напрямі далі, створивши теорію про "м'язову чутливість" і сформулював фізіологічне обґрунтування циклічної функції нервової системи: між мозком і м'язом є замкнуте нерве коло - один нерв передає вплив від мозку до м'яза, другий - передає у мозок відчуття стану м'яза. Якщо коло буде розірване розрізуванням моторного нерва, то щезне рух. Якщо ж воно розмикається через чутливий нерв, то пропадає відчуття самого м'яза, а разом з цим зникає й регуляція її діяльності.

Таким чином, якщо раніше детермінантами рефлекторного акту вважались лише зовнішні стимули, то Ч. Белл показує значення внутрішньої чутливості самих м'язів, яка забезпечує найбільш тонке і точне виконання рухів.

Рефлекси спинного мозку широко використовувались клініцистами Маршалом Холлом і німецьким фізіологом Йоганесом Мюллером. Саме Холлу належить термін "рефлекторна дуга", що складається з аферентного нерва, спинного мозку та еферентного нерва.

Холл і Мюллер наполягали на принциповій відмінності роботи спинного мозку від головного. Вони вважали, що рефлекторний механізм властивий тільки спинному мозку, рефлексами можуть називатися тільки такі акти, природа яких апсихічна. Звідси відстань між психологією та фізіологією ставала все більш відчутною.

Чарльз Дарвін (1809-1882 рр.) - англійський вчений-біолог ґрунтовно розкрив психологічні чинники еволюції. У праці „Походження людини і статевий добір” підкреслює кількісні, а не якісні відмінності між розумовою діяльністю людини та вищих тварин. Враження і почуття, емоції і здібності, любов, пам'ять, увага, допитливість, наслідування, мислительна діяльність, можуть бути знайдені в зародку, а іноді і в добре розвинутому стані у тварин. Вищі розумові здібності, такі як свідомість, формування загальних уявлень, мова, властиві тільки людині.

Вчений вважав, що мінливість розумових і моральних здатностей людини має тенденцію передаватися по спадковості. Вони розвивались і вдосконалювались під впливом природного добору.

Психічне осмислюється Дарвіном як механізм і наслідок статевого добору (у виборі). Цей вибір – діяльне активне начало, яке формує і зовнішнє, і внутрішнє в людині.

Дарвін робить спробу пояснити головні психічні риси живих істот. На фоні статевого добору він розглядає виникнення індивідуальних особливостей людей, формування розуму, мови, моральних якостей.

Спеціально спиняється на проблемі виразу емоцій у тварин і людини. Дарвін показує, що у людей постійно виявляються індивідуальні відмінності у всіх частинах її тіла, в її розумових здібностях. Ці відмінності він пояснює пануванням законів спадковості.

Дарвін підійшов до розкриття комунікативної ролі виразних рухів. Він зазначає, що здатність членів одного і того самого племені спілкуватися між собою за допомогою мови відігравала першорядну роль у розвитку людини, а виразні рухи обличчя і тіла надавали велику допомогу мові. З метою спілкування людина свідомо і довільно демонструє емоційні стани мімікою та пантомімікою. Встановлює зв'язок між суб'єктивним переживанням емоцій та їх зовнішнім виразом.

Засновником френології на початку XIX століття був австрійський вчений **Франц Йозеф Галль (1758-1828)**. Він склав класифікацію психічних "здібностей" (на думку Галля, існує 27 здібностей, його послідовник Каспар Шпуртцхайм (1776-1832) додав до них ще 8). Свої погляди Галль базував на переконанні, що всі психічні властивості нібито локалізуються в півкулях мозку, а при розвитку викликають розростання певної ділянки мозку. Це, в свою чергу, призводить до утворення опуклості на відповідній ділянці черепа; при недорозвиненні будь-яких властивостей в черепі утворюються западини. Отже, згідно з положеннями френології, видимий обрис черепа, вдавленого або, навпаки, опуклого, свідчить про менший або більший розвиток тих чи інших ділянок головного мозку.

Френологія була дуже популярна в першій половині XIX століття. Але розвиток нейрофізіології показав неспроможність теорії Галля, і суспільство поступово втратило інтерес до френології. Насправді психічні властивості людини не визначаються рельєфом поверхні мозку. Крім того, форма черепа не повторює форми мозку.

При всій спекулятивності і міфологічності френології, загальна ідея про зв'язок психіки з корою великих півкуль була вірною. Проте кінцеві висновки виявилися хибними.

В другій половині XIX ст. створюються об'єктивні умови для виділення психології в самостійну науку. Але для цього потрібно було відкрити її своєрідні закони, а у дослідженнях деталізувати психічне, його структуру. Вчені почали досліджувати такі безпосередні дані, як свідомість, суб'єктивне, внутрішнє, безпосередній досвід.

Герман фон Гельмгольц (1821-1894) народився в Німеччині. У царині психології він не отримав жодної посади і не був залучений у психологічні тогочасні інституції, однак, займаючись своїми дослідженнями, сприяв

утвердженню експериментальних методів у цій галузі, і це спрямовувало його сучасників до наукової психології, до відмови від теологічних та метафізичних спекуляцій.

У 1852 р. Гельмгольц визначив швидкість руху збудження по нервових волокнах. Це було величезне відкриття, оскільки на той час вважали, що нервові імпульси мають "невимірну" (надзвичайну, миттєву) швидкість і що людські думки не пов'язані з якимось матеріальним процесом. Гельмгольц досить винахідливо виміряв швидкість протікання фізіологічного процесу в нервовому волокні, винайшовши для цього дослідження прилад - кінограф, який записував реакцію на барабані, що обертався. Стимулюючи ділянки нерва на різних точках м'яза, вчений визначав швидкість поширення імпульсу, встановивши, що вона є досить невеликою - декілька десятків метрів на секунду. Ці дослідження стали базовими для вивчення часу реакції.

Гюстав Теодор Фехнер (1801-1887 рр.) – поет, вчений, філософ створив нову самостійну область знань – психофізику, що вивчає зв'язок між психічним і фізичним світом, досліджує взаємозв'язок між психічними та фізичними процесами. Метою Фехнера було вивчення відчуттів. Вчений створив експериментальні методи та психофізичний закон. Фехнер проводив свої дослідження незалежно від інших учених і не знав про здобутки фізіолога Вебера, який першим увів поняття про "ледь помітні відмінності в відчуттях". Однак згодом він зрозумів, що його закон є доказом того, що дослідив Вебер, тому й назвав закон його ім'ям, однак за цим законом закріпилось і прізвище Фехнера. Оскільки подразник, який викликає відчуття, може бути виміряний, Фехнер зауважив, що виміряти відчуття можливо, вимірявши інтенсивність фізичного подразника. Початком відліку при цьому виступала та мінімальна величина подразника, при якій виникає перше, ледь помітне відчуття. Це нижчий абсолютний поріг.

Таке співвідношення між ними Фехнер виразив у вигляді формули $S = K \log R$. (Сила відчуття змінюється пропорційно до логарифма сили подразника.) де S - величина відчуття, K - експериментально визначена константа, R - величина подразника. Величина подразника зростає в геометричній прогресії, а відчуття - в арифметичній. Співвідношення подразників до відчуття має вигляд логарифмічної кривої.

Цінність даного відкриття полягають у тому, що цей закон встановлював відповідність між психічним та фізичним світом у відповідних кількісних показниках. Можна сказати, що Фехнеру пощастило емпірично з'ясувати зв'язок між душею та тілом.

Вільгельм Вундт (1832-1920) є, безперечно, засновником сучасної психології і зокрема батьком експериментальної психології. З його іменем пов'язаний ключовий момент в розвитку психології, так як саме він організував

першу лабораторію з експериментального вивчення свідомості у Лейпцигу 1879 р. і перший навчальний центр, де можна було отримати психологічну освіту інститут експериментальної психології.

Перші його наукові праці були присвячені фізіології людини. В своїх працях Вундт вперше висловлює думку про необхідність створення експериментальної психології і ставить питання про розробку її методів.

На думку вченого, психологія мала стати наукою про досвід свідомості. Методом вивчення психічних функцій є інтроспекція. Даний метод передбачає спостереження за власною свідомістю, тож якщо людина хоче вивчати себе, вона має навчитися проводити такі спостереження за своїм власним мисленням і свідомістю.

Вундт для проведення експериментальних досліджень розробив такі правила:

- 1) спостерігачі повинні правильно визначати момент початку експерименту;
- 2) спостерігачі ніколи не мають знижувати рівень своєї уваги;
- 3) експеримент завжди має бути організований таким чином, щоб його можна було провести декілька разів;
- 4) умови проведення експерименту повинні бути прийнятними для змін та контролю подразників.

Психічний досвід людини є комбінацією трьох елементів: відчуттів, образів і почуттів.

У процесі самоспостереження Вундт розробив тривимірну теорію почуттів: задоволення - незадоволення, напруження – розслаблення, піднесення – спад. Кожне почуття є комбінацією цих параметрів.

Хоча він був засновником експериментальної психології, однак розглядав експеримент лише як спосіб покращити інтроспекцію, не бачив за ним майбутнього і вважав, що використання експерименту в психології матиме обмежене значення. Із розвитком експериментальної психології цю думку вченого було спростовано: вищі пізнавальні процеси почали досліджувати експериментальними методами.

У лабораторії Вундта вивчалися психологічні та фізіологічні проблеми зору, слуху, тактильні відчуття, психофізика кольору, периферичний зір, кольоровий контраст, оптичні ілюзії, сприйняття об'єму, образи післядії, почуття часу, сприйняття різних відтінків часу. Особливу увагу приділяли експериментам, спрямованим на дослідження часу реакції.

У 1881 р. Вундт започаткував видання журналу "Філософські студії", який у 1906 р. було перейменовано на "Психологічні студії".

Франц Brentano (1838-1917), католицький священник, один з кращих знавців Арістотеля в Європі. Однак коли в Римі прийняли доктрину про непогрішимість Папи Римського, він відмовився від сану та почав займатись філософією.

Завдання психології Brentano бачив у тому, щоб вивчати та досліджувати психічні феномени. Brentano у своїх працях полемізує з Вундтом: на його думку, предметом вивчення психології є не елементи психічних процесів, а психічні акти та психічна активність. Справжній предмет психології - це переживання. Brentano проводить думку про те, що експерименти є корисними, а основним науковим методом є спостереження. Повноцінний емпіричний метод ширший за експериментальне дослідження. Дослідник може використовувати дані, які він отримує через спостереження та свій власний досвід. Психічні акти можна вивчати не лише на основі пам'яті, а й за допомогою уяви: можна уявити собі певний психічний стан і провести за ним спостереження.

Вундт розглядав свідомість як особливі процеси (відчуття, сприймання, уявлення), що змінюють один одного. В експерименті можна їх розрізнити, проаналізувати, знайти ті елементи, або нитки, з яких сплітається ця особлива "тканина" внутрішнього світу суб'єкта. Brentano вважав ці погляди помилковими, оскільки в них не береться до уваги активність свідомості, її постійна спрямованість на об'єкт. Для означення цього невід'ємного атрибута свідомості Brentano запропонував термін "інтенція".

Brentano читав лекції у Віденському університеті впродовж 20 років. Одним із його учнів був Зигмунд Фройд.

Видатний учений І. М. Сеченов (1829-1905) у праці "Рефлекси головного мозку" стверджував, що "всі акти свідомого та несвідомого життя за способом походження є рефлекси". Акт свідомості, на його думку, тотожний за своїм походженням рефлексу. Будь-яке психічне явище включає як рефлекс до свого складу дію зовнішнього подразника та рухову відповідь на нього. Образи, уявлення, думки є, за І. М. Сеченовим, окремими моментами цілісних психічних процесів взаємодії організму з середовищем. Мозкову ланку рефлексу неправомірно відокремлювати від його природного початку (дії на органи чуття) і кінця (рух у відповідь). Породжене у цілісному рефлекторному акті психічне явище виступає як фактор, що випереджає дію, рух. Психічні процеси виконують функцію сигналу або регулятора, за допомогою якого дія відбувається відповідно до умов, що змінюються, і досягається певний результат.

Психіка виступає як властивість, функція відповідних відділів мозку, де збирається і перероблюється інформація про світ. У рефлекторний акт включаються знання, уявлення людини. Психічні явища - це відповіді мозку на зовнішні та внутрішні подразники.

Спираючись на вчення про рефлекси, І. М. Сеченов розробив програму створення об'єктивної психології, яка має базуватися на об'єктивному методі спостереження за еволюцією індивідуальної поведінки. Однак його рефлекторна модель психіки не була експериментально доведена.

На його думку, справжнім психологом може бути тільки фізіолог.

На зламі XIX -XX ст. виникають такі галузі психологічної науки, як експериментальна, диференціальна, дитяча і педагогічна психологія, зоопсихологія, соціальна та культурно-історична психологія, психотехніка.

Так, виникнення дитячої психології обумовлювалося збільшеними вимогами педагогічної практики і було пов'язане з появою еволюційної теорії Ч. Дарвіна, розробкою об'єктивних, експериментальних методів психофізіологічних досліджень. У ранній період становлення дитячої психології відбувалося первинне накопичення емпіричного матеріалу шляхом проведення записів у щоденниках спостережень за розвитком окремих дітей. Пізніше були зроблені експериментальні дослідження в області дитячої психології і почалися систематизація і осмислення накопиченого матеріалу, з'явилися узагальнюючі праці (С. Штерн, Д. Бюлер, Д. Коффка, А. Гезель і ін.).

Першим дослідником поведінки тварин з об'єктивної позиції був американський психолог Едвард Торндайк. Він використовував два методи зоопсихології - лабіринт і "проблемний ящик" для вивчення поведінки тварин у проблемних ситуаціях. Тобто він намагався перевірити в лабораторних умовах формування нових адаптивних форм поведінки на тваринах. Його цікавили закономірність та часова динаміка формування нової поведінки: цей процес він назвав наочінням, підсумком якого стали закони наочіння.

Культурно-історична психологія являла собою етнопсихологію. Описувалися етнографічні особливості народів, їх обряди, звичаї, ритуали.

Експериментальна психологія - Гальтон, вивчення розумових здібностей за допомогою тестів.

Диференційна психологія або психологія індивідуальних відмінностей. Сама психологічна наука переживала кризу у зв'язку з відмовою від мислення душі виключно як свідомості та введенням експериментальних методів дослідження.

ТЕМА 8. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ У ХІХ СТ.: РОЗГАЛУЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

План:

1. «Психологія народів» В. Вундта.
2. Психіатрія. Ж. М. Шарко. Психоневрологія. Т. А. Рібо. П. М. Ф. Жане. Психотехніка. Х. Мюнстерберг.
3. Проблеми індивідуальних розходжень (Ф. Гальтон; Д. М. Кеттел та ін).
4. Педологія як наука про дітей.

Вільгельм Вундт (1832–1920) – німецький філософ, психолог і один з основоположників сучасної експериментальної психології. Окрім розробки експериментальних методів у психології, Вундт також є засновником напрямку, який він назвав «психологією народів». У своїх працях він намагався пояснити феномени колективної свідомості та культурної еволюції.

Основні ідеї психології народів

1. Сутність психології народів: Вундт визначав психологію народів як галузь психології, що досліджує психічні процеси та явища, що виникають у соціальних спільнотах. Основна мета цього напрямку — вивчення розвитку колективної свідомості.

2. Методи дослідження: На відміну від експериментальної психології, яка досліджує індивідуальну психіку, психологія народів використовує методи спостереження, аналізу мовлення, міфології, релігії, звичаїв та інших культурних феноменів.

3. Розвиток колективної свідомості: Вундт вважав, що культурний розвиток суспільства відображає зміни у колективній свідомості. Він виділив декілька етапів розвитку: примітивний міфологічний світогляд, релігійний світогляд та наукове мислення.

Найважливішим дослідженням Вундта в цій сфері є його багатотомна праця «Психологія народів» (*Völkerpsychologie*), що складається з 10 томів. Основні теми праці включають мову, міфологію, релігію, мистецтво та соціальні інститути.

Вплив на подальший розвиток науки. Психологія народів Вундта стала основою для подальших досліджень у соціальній та культурній психології. Його ідеї вплинули на становлення етнопсихології та антропології. Хоча його підхід часто критикували за недостатню науковість та спекулятивність, він заклав основи для розуміння колективної психіки.

Психологія народів Вільгельма Вундта є спробою поєднати індивідуальну психологію з культурологічними дослідженнями. Незважаючи на критику, цей напрямок дав поштовх розвитку соціальної психології та вивченню колективних психічних процесів.

Жан-Мартен Шарко (1825–1893) – французький невропатолог, якого називають "батьком сучасної неврології". Очолював клініку Сальпетрієр у Парижі, де вивчав неврологічні розлади, зокрема істерію та гіпноз. Шарко розробив методи клінічного дослідження та описав такі захворювання, як розсіяний склероз і бічний аміотрофічний склероз. Ввів поняття "істеричний невроз" та показав, що симптоми можуть бути викликані психічними травмами. Важливим досягненням стало визнання впливу психіки на соматичні прояви.

Учні Шарко:

- Зигмунд Фрейд, який потім заснував психоаналіз.
- П'єр Жане, який розвинув концепцію психастенії

Теодюль Рібо (1839–1916) - французький психолог, засновник експериментальної психології у Франції. Досліджував проблеми пам'яті, її порушення та втрати. Закон Рібо: втрата пам'яті починається з останніх набутих знань і завершується найбільш стійкими спогадами. Роботи Рібо вплинули на вивчення амнезії, афазії та інших порушень пам'яті

П'єр Жане (1859–1947) – учень Шарко, французький психолог і психіатр. Досліджував механізми психологічного автоматизму — несвідомих процесів, що впливають на поведінку. Ввів поняття "психастенія" – розлад, що супроводжується підвищеною тривожністю та невпевненістю. Жане був одним з перших, хто розглядав дисоціативні розлади, розробивши концепцію роздвоєння особистості.

Гуго Мюнстерберг (1863–1916) – німецько-американський психолог, один із засновників прикладної психології. Займався питаннями психології праці, розробляв методи професійного відбору та оцінки. Розробив підходи до судової психології, аналізуючи показання свідків. **Психотехніка** – напрямок, який досліджував методи підвищення продуктивності праці за допомогою психологічних методів.

Проблеми індивідуальних розходжень у психології

Проблема індивідуальних розходжень у психології стосується дослідження та аналізу відмінностей між людьми за різними психологічними характеристиками, такими як інтелект, здібності, темперамент, особистісні риси тощо. Ця проблема набула актуальності на межі XIX–XX століть, коли науковці почали систематично вивчати індивідуальні відмінності.

Френсіс Гальтон (1822–1911) – англійський вчений і засновник диференціальної психології, першим зробив вагомий внесок у вивчення індивідуальних розходжень. Він розробив методи вимірювання індивідуальних особливостей, зокрема:

Метод тестування: Гальтон створив перші психологічні тести для вимірювання фізичних та розумових здібностей.

Статистичні методи: Він запровадив кореляційний аналіз і нормальний розподіл для оцінки індивідуальних розбіжностей.

Євгеніка: Гальтон вважав, що інтелект має спадковий характер і запропонував ідеї покращення людської раси шляхом селекції.

Джеймс Маккін Кеттел (1860–1944) – американський психолог Дж. М. Кеттел запровадив поняття "розумового тесту" і був одним із перших, хто систематично застосовував тести в психології. **Ментальні тести:** Кеттел створив серію тестів для вимірювання розумових функцій, таких як реакція, пам'ять та сенсомоторні здібності. **Об'єктивний підхід:** Він прагнув кількісно виміряти інтелектуальні особливості людини.

Альфред Біне (1857–1911) – французький психолог Альфред Біне, разом з Теодором Сімоном, створив перший інтелектуальний тест. **Шкала Біне-Сімона:** Розроблена для оцінки розумового віку дітей, вона стала основою для подальших тестів інтелекту. **Концепція інтелекту:** Біне вважав інтелект багатогранним явищем і не зводив його лише до академічних знань.

Чарлз Едвард Спірмен (1863–1945). Британський психолог Ч. Е. Спірмен розробив теорію двофакторного інтелекту:

Теорія g-фактора: Спірмен вважав, що інтелект складається з загального фактора (g) і специфічних факторів (s).

Факторний аналіз: Він запровадив статистичний метод, що дозволяв виявити приховані зв'язки між різними інтелектуальними тестами.

Вільгельм Штерн (1871–1938) – німецький психолог В. Штерн запровадив поняття коефіцієнта інтелекту (IQ). **IQ як відношення:** Він запропонував розрахунок інтелекту як відношення розумового віку до хронологічного.

Персонологія: Штерн вивчав індивідуальні риси характеру та їх вплив на діяльність людини.

Проблема індивідуальних розходжень стала основою для розвитку психодіагностики та психологічного тестування. Внесок Гальтона, Кеттела, Біне, Спірмена та Штерна визначив подальший напрямок досліджень у галузі інтелекту та особистісних особливостей, що сприяло розвитку диференціальної психології.

Педологія як наука про дітей

Термін “педологія” (від грец. *paídos* – дитя) виник у 1893 р. в США. Його автором є американський психолог **Оскар Хрісман**. На його думку, педологія – це наука, що має за мету всебічне вивчення дитини. У 1896 р. він написав роботу “Педологія – проект наукового вивчення дитини”. Проте засновником даної наукової галузі безспідставно вважається американський психолог **Стенлі Холл (1844-1924)**, учнем якого й був О. Хрісман. Холл відзначав, що наука про розвиток дитини є самостійною і не підпадає під жодну класифікацію, вона виходить, на його думку, і за межі психології.

У 1883 р. Холл організував одну з перших у США експериментальних лабораторій, де вивчав психічний розвиток дітей, переважно підліткового віку. Матеріали, отримані в результаті досліджень, дозволили йому скласти комплексну характеристику підлітків, проаналізувати їх проблеми і з точки зору дорослих, і з власних дитячих позицій, викладених в працях “Юність” (1904) та “Проблеми виховання” (1911). Він також був засновником та редактором перших журналів, присвячених проблемам вікової психології “Педагогічний семінар і журнал генетичної психології” і “Журнал педагогічної психології”.

Педологія, як її розглядає Холл, – це комплексна наука про дитину, в основі якої лежить *ідея педоцентризму*, ідея про те, що дитина є центром дослідницьких інтересів багатьох науковців – психологів, педагогів, біологів, педіатрів, антропологів, соціологів та інших. Основною метою педології було напрацювання рекомендацій для батьків та вчителів щодо навчання й виховання дитини. Виходячи зі своєї теорії *рекапітуляції* (від лат. *recapitulatio* – повторення), вчений доводив, що процес навчання повинен бути підпорядкований певним етапам психічного розвитку особистості, оскільки основою для навчання є зрілість організму дитини. Дитина начеб у своєму розвитку коротко повторює розвиток людського роду від первісної дикості до сучасної культури: минає періоди дикунства, полювання, догляду за тваринами, землеробства, промисловості й торгівлі. Холл вважав, що послідовність і зміст етапів розвитку задані генетично, і тому ні ухилитися, ні обминути якоїсь стадії свого розвитку дитина не може.

С. Холл висловив ідею створення практичної дитячої психології, об’єднавши вимоги педагогічної практики з досягненнями сучасної йому біології та психології. Піонерами в розробці педологічних проблем слід цілком справедливо вважати біологів, медиків, фізіологів, оскільки саме вони володіли значною кількістю об’єктивних методів дослідження як фізичного, так і психічного розвитку дитячого організму. Однак, починаючи з 20-х років ХХ ст., на перший план педологічних досліджень виступає вивчення та аналіз психолого-педагогічної складової нової науки.

Це вчення започаткувало дослідження пізнавальної активності дитини, зокрема в ролі учня. У центрі дослідницької уваги постали питання фізіологічного, психічного та суспільного розвитку дитини, ролі гігієни, здоров'я, можливостей дитини в процесі соціалізації в межах функціонування школи, колективної і профілактичної шкільної діяльності аби запобігти шкільній низькій успішності чи суспільній непристосованості дітей.

У своїй лабораторії Холл досліджував дітей, розробивши для них спеціальні опитувальники, метою яких було вивчення різних сторін їх психіки. Спочатку такі опитувальники призначалися для вчителів і їх зміст торкався відомостей про уявлення дітьми оточуючого світу. Потім зміст анкет значно розширився, з'явилися спеціальні анкети для дітей, вчителів, батьків. Відповідаючи на питання, діти повинні були розповісти не тільки про свої знання, уявлення про світ або ставлення до інших людей, але і про свої переживання, моральні та релігійні почуття, спогади, радості, хвилювання. Отримані відповіді статистично оброблялися, що дозволяло створити цілісну картину психологічних особливостей дітей різного віку. Матеріали, отримані Холлом у процесі досліджень, давали підстави для розробки комплексних характеристик дітей, аналізу їх проблем. Це був початок практичного втілення ідей педології у життя, насамперед у діяльність навчально-виховних закладів.

С. Холл вів активну пропаганду педологічних ідей, виступаючи з лекціями в різних містах, що забезпечило їх величезну популярність. У 1894 р. в США нараховувалося вже 27 лабораторій для вивчення дітей; у 1904 р. – 50 лабораторій і кафедр педагогіки, заснованих учнями Холла, а у 1910 р. – більше 100 лабораторій.

На початку XX ст. майже в усіх американських університетах читалися курси педології, при жіночих товариствах і вчительських спілках діяли відділи педологічних досліджень. У цей час ідеї педології поширюються й на теренах Європи і, загалом у світі, зокрема, завдяки існуванню спеціальних педологічних журналів. Окрім того, педологія була представлена спеціальними відділеннями в університетах або входила до програми більшості значних психологічних, філософських та педагогічних товариств, що діяли практично в усіх країнах світу.

У багатьох країнах світу у цей час створювалися педологічні товариства. У 1894 році була організована Британська асоціація з вивчення дитини в Единбурзі. Метою її діяльності було поглиблення розуміння природи дитини та вироблення адекватних наукових методів виховання. Асоціація видавала журнал “Педолог”, котрий через деякий час був перейменований у “Вивчення дитини”. У 1899 р. в Парижі було створене Товариство з психологічного вивчення дитини, яке видавало свій “Бюлетень”. Значного поширення набула педологія у Бельгії, де видавався часопис “Педологічний щорічник”. В Антверпені діяла педологічна лабораторія, у

Брюсселі відкрилась вища школа педологічних і психологічних знань. У 1900 році в Антверпені було створено перше міжнародне Педологічне товариство, а у 1903 році С. Холл організував Всесвітній педологічний союз, центром якого стала його лабораторія в Кларкському університеті.

Педологічний рух також активно розвивався в Україні. Так ще у 1878 році в Києві відомим вітчизняним психологом **Іваном Сікорським (1842-1919)** було створено Лікарсько-педагогічний інститут, основною метою якого було експериментальне вивчення дитячої психології.

Новизна педології полягає у її комплексному, міждисциплінарному характері, що забезпечує гуманістичні підходи до проблеми розвитку дитини, її навчання та виховання. На думку Холла, наука про дитину “не має собі подібних і почасти є психологією, почасти антропологією, почасти медициною та гігієною”. Вона також торкається етико-філософських аспектів життєдіяльності дитини, має практичне значення для педагогіки. Окрім того, вчений визнає педологію головною частиною генетичної психології (галузь психологічної науки, що наголошує на неможливості вивчення психології людини без знання особливостей її фізичного та фізіологічного розвитку). Своєрідність педології полягає саме в зосередженні в ній багатьох наукових дисциплін і методів, “котрі не знали до цього часу такого поєднання”.

С. Холл предметом педології називає “коло від юнацького віку одного покоління до юнацького віку іншого покоління відповідно до виховання нашого часу”. У даному випадку під юнацьким віком вчений розумів саме дитячий вік від народження дитини і до часу фізичної, психологічної та соціальної зрілості. Тобто педологія відразу була спрямована на практичні потреби виховання, була безпосередньо пов’язана з ним, мала на меті як наука про дитину “надати вихованню науковий або філософський характер”.

Активним прихильником ідей педології був шотландський психолог XIX ст. *Вільям Друммонд*, який порівнював педологію з астрономією та метеорологією, оскільки вивчення зірок чи погоди здійснювалося завжди з часу існування людства, а названі науки виникли набагато пізніше. Так само й дослідження особистості дитини проводилися з найдавніших часів, а педологія з’явилася тільки у кінці XIX ст.

В. Друммонд наполягає на тому, що для педології є важливим комплексне дослідження особистості дитини, а не тільки специфіка її психічного розвитку. За його твердженням, “значна частина вивчення дитинства – це зовсім не психологія”. Відповідно до цієї думки, Друммонд досить своєрідно визначає предмет педології. “Вся дитина йде до школи, і тому предметом нашого вивчення є вся дитина, її тіло, розум і душа”. У пропонованому визначенні предмета педології зосереджена як ідея комплексності досліджень дитини, так і практична

спрямованість результатів даних досліджень на школу та педагогіку. Він наголошує, що дитина дуже відрізняється від дорослої людини, і це слід урахувати як в педології, так і в педагогіці. “Дитина не є просто мініатюра дорослої людини. З точки зору фізичного й духовного розвитку дитина на стільки відрізняється від дорослої людини, ніби вона належить до зовсім іншого виду”.

Між дітьми та дорослими існує безліч відмінностей, а відтак існування окремої науки, що вивчає дитину цілісно, в усіх її зв'язках та опосередкуваннях, є доцільним. “Діти – не маленькі дорослі з усіма розвинутими здібностями тільки у зменшеному масштабі, а особливі і відмінні від нас творіння... Діти пристосовуються до середовища, але їх манера тримати себе, їх мислення не подібні до наших”. Тому зрозуміти поведінку дітей, специфіку їх розвитку тільки за допомогою самоспостережень і згадок про своє власне дитинство, неможливо. Необхідні систематичні наукові дослідження особистості дитини, які стануть основою для подальшого навчання, виховання та розвитку дітей. Доцільним є ведення спеціальних журналів, у яких міститься інформація про успіхи у навчанні, об'єктивні дані та поради лікарів щодо здоров'я дітей, думки батьків і навіть результати досліджень антропологів.

Педоцентризм (від грец. *paídos* – дитя і лат. *centrum* – центр) педології полягає у тому, що на основі результатів цих досліджень вона передбачає побудову дитиноцентрованої навчально-виховної системи, за умови функціонування якої діти отримують можливості вільного всебічного розвитку.

Оскільки педологія ґрунтується на ідеях педоцентризму та гуманізму, вивчення дитини не повинно шкодити її розвитку, а, навпаки, сприяти йому. Такі думки С. Холл висловлює для противників педології, які критикують цю науку і не вбачають у ній користі для педагогічної діяльності. В. Друмонд у свою чергу спростовує поширену на той час думку, що вивчення особистості дитини може нашкодити їй: “Вивчення дитинства не може бути не вигідним для дітей, якщо воно допомагає нам краще розуміти їх, і, якщо без такого розуміння ми повинні діяти помилково у своєму спілкуванні з дітьми”.

Інші критики педології вбачають у ній лише частину психології дорослої людини, “нову стежку, що веде до старої галузі загальної психології дорослої людини”. С. Холл знаходить для них аргументи, котрі доводять доцільність існування педології як окремої наукової галузі. Він нагадує про наявність значної кількості психічних явищ або фактів, характерних для дитини, що зникають задовго до досягнення нею зрілого віку: нібито безпідставний і незрозумілий страх, гра з ляльками, уявні друзі, незвичайна мова, повзання. Всі ці явища можна вивчити тільки у дитинстві, але вони є важливими для подальшого формування особистості людини. Окрім того, вони допомагають з'ясувати певні ознаки цілих народів. Так, окремі звуки і слова дитячої мови можна порівняти з діалектами мови її народу і, у

такий спосіб, розглянути можливі шляхи формування цих діалектів, а дитячі страхи подібні до народних вірувань. Тому педологія виходить за межі традиційних психологічних досліджень.

В. Друммонд і С. Холл, висувають певні вимоги до особистості фахівця-педолога, який повинен володіти не просто сумою наукових знань, а спеціальними способами наукового мислення, вміти отримувати факти, порівнювати, аналізувати й узагальнювати їх. Такі вміння необхідні, насамперед, для здійснення досліджень, що стосуються особливостей розвитку дитини.

Прибічники педології усіляко обґрунтовували її право на існування як самостійної комплексної науки, що поєднує у собі ідеї психології, антропології, гігієни, медицини, філософії та етики, а також безпосередньо педагогіки. Однак вже в 20-ті роки ХХ ст. в західних країнах почали висловлюватися думки про кризу основ педології, її еклектичність, відсутність єдності між представниками різних наукових дисциплін, які ведуть дослідження в руслі єдиної науки про дітей. Досить швидко педологія почала втрачати значення самостійної науки і розпадатися на складові з інших дисциплін. Незважаючи на те, що в 20-ті – 30-ті роки педологічні дослідження на Заході продовжувалися, ця наука знаходилася в стані занепаду.

Зазначимо, що у Радянському Союзі 20-ті роки ХХ ст. були періодом розквіту педології. Вона визнавалася й підтримувалася владою, оскільки виступала як науково-методологічна основа виховання підростаючого покоління, формування “нової” людини, що відповідало вимогам комуністичної партії та держави. Проте після виходу у світ постанови ЦК ВКП(б) “Про педологічні перекирування у системі наркомпросу” (1936) цей напрям досліджень був засуджений як “буржуазний”.

ТЕМА 9. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ ДО ПЕРІОДУ ВІДКРИТОЇ КРИЗИ (60-ТІ РОКИ XIX СТ. – 10-ТІ РОКИ XX СТ.). СТРУКТУРАЛІЗМ. ФУНКЦІОНАЛІЗМ

План:

1. Вивчення змісту свідомості в структуралізмі Е. Тітченера.
2. Дослідження функцій свідомості у функціоналізмі.
3. Експериментальна діяльність представників Вюрцбурзької школи.
4. Особливості розвитку психологічних знань у Французькій психологічній школі
5. Описова психологія та її специфіка

Рубіж століть характеризується першим розподілом раніше єдиної психології на різні школи. У центрі наукової уваги психологів залишалися насамперед пізнавальні процеси, хоча місце даних процесів в загальній картині психічного життя неоднаково розумілося представниками різних шкіл. Основні ж розбіжності в поглядах учених стосувалися переважно визначення змісту свідомості та меж її експериментального вивчення. Основними психологічними школами кінця XIX – початку XX ст. можна вважати такі: Структуралізм, Функціоналізм, Вюрцбурзька школа, Французька школа, Описова психологія.

Структуралізм (або структурна психологія), головою якого був Едвард Тітченер, розвивав теоретичні постулати асоціанізму, вважаючи, що психіка складається з елементів і прагнув досконало вивчати її структуру, а саме: складові психіки та зв'язки між ними. На думку вченого, робити це варто шляхом удосконалення методу інтроспекції, який слід поєднати з експериментальним вивченням простих психічних актів.

Праці **функціоналістів** похитнули основні засади структуралізму Тітченера і особливо методологію асоціанізму, на якій базувалися попередні школи, оскільки доводили протилежне. На думку представників функціональної психології, психіка не являє собою структуру, утворену зі сталих елементів. Психіка – це постійно змінюваний потік свідомості. Відтак закони психічного життя неможливо вивчати об'єктивно, а тому в першу чергу слід описувати функції психіки, які допомагають людині в реальному житті, а не вивчати загальні психічні закони. Представниками американського функціоналізму були: Уільям Джеймс, Джон Дьюї, Джеймс Енджелл, Роберт Вудвортс та ін.; європейського – Франц Brentano, Карл Штумпф, Христиан фон Ернфельс, Теодор Ліппс та ін.

Зважаючи на те, що перші розбіжності серед психологів виникли саме з приводу питання щодо можливості експериментального вивчення вищих психічних процесів, представники Вюрцбурзької школи (засновник: Освальд Кюльпе) вперше почали експериментальне вивчення мислення. При цьому, наукові

дослідження, які в ній проводилися, виходили за межі теоретичних постулатів асоціанізму (в межах якого здійснював свої дослідження пам'яті Еббінгауз). Так, була спростована думка Вундта про те, що продукти апперцептивного зв'язку неможливо вивчати експериментально.

Французька психологічна школа не заперечувала основні положення традиційної психології, але центром своєї уваги зробила дослідження факторів, які визначають зміст психіки. Французькі психологи одними з перших почали ретельно вивчати роль соціального середовища в процесі розвитку психіки, а також різноманітні форми відхилень від норми. Найважливішими методами, що надавали матеріал для розуміння об'єктивних закономірностей психічного життя, стало вивчення патологічних варіантів психічного розвитку, а також даних про особливості становлення психіки в різних культурах. Французькі науковці працюють також і в межах експериментальної психології: Теодюль Арман Рібо, П'єр Жане.

Загалом, у французькій психології виокремлюються такі напрями досліджень:

1. Вивчення ролі середовища в процесі становлення психіки: Еміль Дюркгейм, Люсьєн Леві-Брюль, Жан-Габріель Тард та ін..

2. Вивчення співвідношення свідомого і несвідомого в психіці: Школа в Нансі – Амвросій Льебо, Школа в Парижі – Жан Мартен Шарко.

Відповідно науковці, які працювали за кожним із цих напрямів, використовували різні методи. Так, соціологічний напрям передбачав застосування кросс-культурного (дослідження психіки різних народів) та порівняльного методів дослідження. Вивчення співвідношення свідомого і несвідомого в психіці визначало використання психологами клінічного методу (на основі застосування даних патологічного розвитку).

Наукові пошуки французьких психологів засвідчили важливість врахування культури як фактора, що здійснює вплив на психіку людини. Дана тенденція була найповніше представлена в описовій психології Вільгельма Дільтея, який вважав, що різні переживання, як усвідомлені, так і неусвідомлені, пов'язують окрему людину з духовним світом, втіленим у предметах мистецтва. Не менш істотним моментом в концепції Дільтея стало окреслення і розуміння тих методологічних проблем, які витікали з орієнтації психології переважно на природничі науки. Усвідомлення думки стосовно того, що безпосередні методи вивчення духовного життя не можуть бути визнані в даній парадигмі об'єктивними, наштовхнуло науковця на думку щодо необхідності відмовитися від пояснення психічного життя, перейшовши до його опису.

Вивчення змісту свідомості в структуралізмі Е. Тітченера

Тітченер завжди говорив, що дотримується поглядів Вундта, однак він все ж змінив їх і розробив власну теорію, яка отримала назву структуралізму. Науковець називав свою теорію структуралізмом, оскільки вважав, що предметом психології має стати зміст свідомості, впорядкований у певну структуру. При цьому, слід зазначити, що психіка і свідомість ним ототожнювалися.

Головні задачі структуралізму:

- точне визначення структури психіки, виділення окремих її компонентів;
- виявлення законів, за якими здійснюється об'єднання елементів;
- дослідження зв'язку компонентів свідомості з фізіологічними станами.

Серед перерахованих вище задач структурної психології основну частину досліджень Тітченера було присвячено першій задачі – виявленню елементів свідомості.

Свідомість Тітченер розумів як людський досвід в її залежності від суб'єкта, який його переживає. Предметом психології є вивчення свідомого досвіду, оскільки саме такий досвід залежний від досліджуваного суб'єкта. Цей вид знань, говорить психолог, відрізняється від тих, які отримують учені, що досліджують традиційні проблеми природничих наук. Наприклад, звук і світло вивчаються фізиками і психологами, однак фізики досліджують явища з позиції перебігу фізичних процесів, а психологи – з точки зору специфіки спостереження і сприйняття людьми.

Свідомість за Тітченером – це сума наших переживань, які існують на даний період часу, а розум – це сума наших, накопичених за життя, переживань. Свідомість і розум багато в чому схожі між собою, проте у свідомість включені психічні процеси, які відбуваються зараз, а в розумі міститься загальний результат цих процесів. Вчений запропонував вважати 3-ма основними елементами структури свідомості такі:

Відчуття – це основні елементи сприйняття, представлені у вигляді звуків, зорових образів, запахів та інших переживань.

Образи – елементи ідей і відображають переживання, які не пов'язані з теперішнім (наприклад, переживання, що виникають в нашій пам'яті).

Емоційні стани – вияви душевних переживань і виявляються в таких почуттях, як кохання, ненависть або туга.

До запропонованих Вундтом властивостей якості та інтенсивності Тітченер додав властивості тривалості та чіткості. Він вважав ці 4 ознаки основними характеристиками всіх відчуттів і образів. Емоційні стани, на його думку, мають лише інтенсивність та тривалість. Наприклад, відсутність у переживаннях чіткості пояснюється Тітченером тим, що концентрація уваги безпосередньо на емоціях неможлива. Спроба скерувати увагу, наприклад, на тугу, призводить до того, що

емоція зникає. Тітченер на основі відкриттів, зроблених в його лабораторії, відмовився від 3-вимірної теорії почуттів Вундта і висунув своє припущення про те, що всі почуття мають лише одну вісь вимірювання: задоволення-незадоволення.

Дослідження функцій свідомості у функціоналізмі Функціоналізм, як свідчить назва, займається проблемами функціонування психіки або її використання організмом для адаптації до навколишнього середовища. Вільям Джемс (1842-1910) – американський психолог і філософ, постать і роль якого в американській психології є доволі парадоксальними. Джемс не є засновником функціоналізму, але міркував і писав у дусі цього напрямку, тому можна сказати, що його роботи попередили виникнення нової наукової течії в Сполучених Штатах. За Джемсом, основну частину психології утворюють фізичні основи свідомості. Відмінною рисою психології Джемса також було звернення до біології та фізіології мозку при вивченні свідомості.

Замість штучного аналізу і розподілу свідомого досвіду на уявні елементи, Джемс запропонував нову програму психології. Він оголосив єдність всього психічного життя, цілісність і постійну змінюваність досвіду. На його думку, свідомість існує у формі безперервного перебігу, який він назвав потоком свідомості, і будь-яка спроба розкласти його на окремі елементи лише спотворює його сутність.

Оскільки потік свідомості перебуває у безперервному русі і постійно змінюється, ми не можемо мати одну і ту ж думку або пережити відчуття більше одного разу. Про щось ми можемо думати скільки завгодно разів, проте ці думки завжди будуть відмінними. Різниця в думках і переживаннях людини обумовлена проміжним досвідом, тому свідомість носить не зворотний, а спрямований, кумулятивний характер.

Безперервним є також і процес мислення. Потік свідомості супроводжується пробілами (наприклад, під час сну), однак прокинувшись, нам відразу вдається відтворити рух потоку свідомості. Крім того, психіка відзначається вибірковістю. Так, ми здатні приділяти увагу певній невеличкій частинці емпіричного світу, що свідчить про вибіркове реагування мозку на численні подразники з метою їхньої фільтрації. Головне, на чому наголошував Джемс, – це мета свідомості. Він вважав, що свідомість наділена біологічною корисністю, за інших же умов вона не вижила б. Мета, або функція свідомості – дати людині можливість – у вигляді уміння обирати – пристосуватися до оточуючого середовища. Джемс розділяв свідомий вибір і «звичку», вважаючи звички несвідомими і мимовільними. Свідомість вступає в дію тоді, коли ми стикаємося з новою проблемою і необхідністю обирати шляхи її вирішення. Це – безумовний вплив на Джемса еволюційної теорії.

Оскільки психологія вивчає індивідуальну і безпосередню свідомість, кращим інструментом для цього є самоаналіз. Він вважав цей метод далеким від досконалості. Тим не менше, результати інтроспективного спостереження можна перевіряти, порівнюючи дані, отримані від різних спостерігачів. Хоча Джемс не настільки широко практикував експериментальний метод, він визнавав його корисність для психологічного дослідження – особливо для психофізики, аналізу сприйняття простору, вивчення пам'яті. На доповнення до експериментального та інтроспективного методів Джемс запропонував використовувати в психології порівняльний метод. Досліджуючи психічні функції дітей, людей з погано розвиненим інтелектом і з психічними розладами, Джемс дійшов висновку, що психологія повинна вивчати і психічні відхилення. Він підкреслював цінність прагматизму для психології. Його головний принцип – обґрунтованість ідеї або поняття має бути розглянута в термінах їх практичних наслідків.

Інтерес до суб'єктивного привів Джемса до спроби аналізу структури особистості. Він пропонував чотири форми «Я»:

Матеріальне «Я» – тіло, одяг, майно людини; соціальне «Я» – все, що відноситься до претендувань на престиж, дружбу, до потреби в позитивній оцінці з боку інших; духовне «Я» – процеси свідомості, психічні здібності; чисте «Я» або особиста ідентичність, основою якого є органічні (вісцеральні, та м'язові) відчуття. Найбільше визнання у психології отримали ідеї відносно соціального і чистого Я». Соціальне «Я» – компонент у структурі особистості, в якому відображається усвідомлення значущості особистості в уявленнях інших. Оскільки людина є членом різних соціальних груп, у неї є кілька соціальних «Я». Самооцінка особистості є певним сумарним результатом соціального досвіду людини. Джемс вивів навіть формулу, в якій самооцінка, являючи собою почуття власної гідності, самоповагу, представлена співвідношенням успіху до рівня претендувань людини: Самоповага = успіх / рівень претендувань.

Одним із яскравих представників європейського функціоналізму був австрійський філософ і психолог **Франц Brentano (1838-1917)**, який майже одночасно з Вундтом висловив ідею про те, що кожний психічний акт має певну спрямованість (інтенцію) на об'єкти зовнішнього світу. Провідною для психології він вважав проблему свідомості та наголошував на необхідності визначення відмінності свідомості від інших явищ буття. Вирішення цієї проблеми, – стверджував Brentano, – допоможе окреслити сферу психології. Він заперечував також позицію Вундта щодо важливості визначення змісту свідомості, вважаючи, що такий підхід ігнорує активність свідомості та її постійну спрямованість на об'єкти (інтенцію).

На думку Brentano, інтенція являє собою не просто активність, а спільне з актом свідомості співіснування певного об'єкта. Наприклад, у психології доволі

широко використовується поняття «уявлення», під яким розуміється відновлення в пам'яті відбитків побаченого і почутого. За Brentano, слід диференціювати уявлення від уявлювання і зосередитись саме на останньому як спеціальній духовній діяльності, завдяки якій пізнається образ. Він стверджував, що звичне для науковців міркування про сприйняття, як правило, обмежується аналізом «появи» чуттєвого образу. У той же час ігнорується найважливіше – акт «сприймання» змісту цього образу.

Відтак, слід рішуче розрізняти акт і зміст, не плутати їх і тоді стане зрозуміло, що психологія – це наука про акти свідомості. Brentano описав і класифікував форми цих актів: акти «уявлювання» чого-небудь, акти емоційної оцінки, акти судження. Поза актом об'єкт не існує, але й акт, у свою чергу, виникає лише при спрямованості на об'єкт. Коли людина чує слово, її свідомість через звукову, матеріальну оболонку скеровується на предмет, про який йдеться. Оскільки розуміння значення слова є актом, тому воно є психічним феноменом, на відміну від подразника і речі, які до сфери психології не відносяться.

Експериментальна діяльність представників Вюрцбурзької школи

Вюрцбурзька школа в психології відома насамперед тим, що саме в ній вперше було розпочато експериментальне дослідження мислення. Її засновником вважається німецький вчений **Освальд Кюльпе**.

Кюльпе, на відміну від Вунда, вважав, що не лише прості психічні функції, а й складні розумові процеси можна досліджувати експериментально. Тим самим науковець заперечив переконання Вундта в тому, що експерименту доступні лише елементарні (сенсорні) процеси, а також те, що свідомість – це сенсорна мозаїка, представлена комплексами взаємопов'язаних сенсорних елементів, таких як: відчуття та уявлення.

З метою модифікації методу інтроспекції Кюльпе запропонував метод «систематичної експериментальної інтроспекції». Розв'язуючи інтелектуальну задачу (наприклад, встановлюючи логічний зв'язок між поняттями), досліджуваний мав представити ретроспективний звіт про стани свідомості, пережиті ним у процесі мисленнєвої діяльності. Назва самозвіту систематичним була обумовлена точним розподілом процесу на часові відрізки і наступним його багаторазовим повторенням з метою коригування опису. В лабораторії Кюльпе від досліджуваних вимагали не просто відтворити просте судження про силу подразника, їх просили описати складні психічні процеси, які відбувалися з ними в ході виконання завдань. Метою Кюльпе було дізнатися, що відбувається в голові суб'єкта під час того чи іншого переживання. Психолог прагнув розширити вундтівську концепцію предмета психології, включити до нього складні психічні функції та удосконалити методологію інтроспекції.

В експериментах **Карла Людвіга Бюлера (1879-1963)** досліджуваному пропонувалося вирішувати логічні та арифметичні задачі. Розмірковуючи над ними, людина мала помічати шлях, який приводить до їх розв'язання. В результаті було отримано висновок: прийняття задачі є головним фактором, що визначає процес мислення, тобто задачу та її зміст стали розглядати в якості процесу, що має початок, час перебігу і результат, а не в якості одномоментного акту. Перш за все, до таких закономірностей слід віднести поняття установки, що визначає перебіг мисленнєвої діяльності, регулюючи згідно із задачею відбір ідей. Прийняте у Вюрцбурзькій школі поняття установки, звичайно, відрізнялося від сучасного його тлумачення, однак під ним також розумілася неусвідомлювана спрямованість на вирішення задачі, яка виникає у досліджуваного в момент прийняття даної задачі як мети. Залежно від даної установки (яка певною мірою розглядалася і як аналог сучасної мотивації), учасники експерименту здатні виконувати завдання швидше або повільніше, більш або менш продуктивно.

Особливості розвитку психологічних знань у Французькій психологічній школі

Французькі науковці акцентували увагу на важливості вивчення ролі культури і соціального середовища в процесі становлення психіки. Також однією з провідних у французькій психології була проблема співвідношення свідомого і несвідомого в психіці, впливу несвідомих проявів на вчинки людей.

Рібо, Жене – експериментальна психологія Льєбо, Шарко – гіпноз Дюркгейм, Леві Брюль – соціологічна школа.

Школою в Нансі очолював Амвросій **Август Льєбо (1823-1905)**, який активно використовував гіпноз для лікування захворювань як соматичного, так і невротичного характеру. У своїй праці «Про сон та інші схожі стани. Міркування про вплив духу на тіло» (1864) він розглядав гіпноз як навіюваний сон. Льєбо вважав, що шляхом навіювання можна викликати гіпнотичний стан (стан сну) майже в кожній людині. Спільно зі своїми колегами він розробляв методи словесного навіювання.

Паризькою школою керував **Жан Мартен Шарко (1825-1893)**, який також мав великий практичний досвід і більше 30 років працював в одній із центральних неврологічних лікарень. Він займався вивченням спадкових форм нервових хвороб, дослідженням різних захворювань нервової системи (у тому числі, хронічних), також неусвідомлюваних психічних явищ. Його ім'ям названий метод гідротерапії – душ Шарко. Одним із перших він відмітив психотерапевтичний вплив творів мистецтва. Найбільшу увагу Шарко привертала проблема істерії. Він відзначив схожість між поведінковими реакціями істериків і людей, що перебувають в

гіпнотичному стані. На відміну від нансійців, Шарко стверджував, що гіпнозу підлягають переважно люди, схильні до істерії.

Попри надзвичайно важливі здобутки в сфері гіпнозу, засновником французької психологічної школи вважається Теодюль Арман Рібо (1839- 1916). Рібо також розробив метод «природного експерименту» («експерименту, поставленого природою»), сутність якого полягає в тому, що природа створює різних людей, а саме: з неоднаковим рівнем розвитку (дикуни, діти, цивілізовані люди), з різним станом психічного здоров'я (невротики, розумово відсталі люди та ін.). Науковець доводив, що психологія об'єктом свого вивчення має обрати триаду: душевнохворий – дикун – дитина. Одним із найбільш значущих відкриттів Рібо є сформульований ним закон зворотного розвитку пам'яті (або закон прогресивного розладу пам'яті). Згідно з цим законом, мнемічна здатність зазнає порушень в напрямку від складного до простого, від нового до старого. Так, спочатку втрачається відтворення найближчих подій, загальних ідей, почуттів і дій.

Ще однією тенденцією розладу пам'яті є те, що спочатку виникає проблема в пригадуванні власних імен, потім – конкретних предметів, ще пізніше – абстрактних понять (тому що абстрактні поняття вимагали більше часу і вправ для вивчення).

П'єр Марія Фелікс Жане (1859-1947) – лікар за освітою, викладач філософії, був керівником психологічної лабораторії в одній з відомих психіатричних лікарень Франції. Він також увів у психологію поняття «звужування поля свідомості». Поле свідомості, на думку Жане, утворює найбільша кількість простих образів, які одночасно можуть перебувати в свідомості людини. Як і поле зору, воно може змінюватися. Так, поле свідомості є відмінним у всіх людей, а також відзначається мінливістю навіть в одного і того самого суб'єкта. Звужене поле свідомості притаманне дітям і хворим людям. У малюків це проявляється в поривчастих діях, хвилинному гніві або сльозах, у хворих – в неувважності, забуванні та ін.

Дослідження причин звужування свідомості привело Жане до аналізу важливого для психології питання про співвідношення свідомого і несвідомого в людській психіці. Жане вважав, що експериментальна психологія має бути патологічною, оскільки, знаючи психічні хвороби, можна вивчати нормальну психіку. Хворобливі та здорові стани підкорюються одним і тим самим законам, оскільки під час хвороби спостерігається лише посилення або послаблення явищ, які існують в нормальному стані. Як автор «психології образу дії» науковець пропонує таку структуру поведінкового акту:

1. Внутрішня підготовка до дії 2. Виникнення зусилля до виконання дії 3. Дія або її завершення Психолог вважає «психологічну напругу» домінантою дії. Здатність до зусилля є основним критерієм оцінки людини: «Цінність людини

вимірюється її здатністю виконати роботу, яка вимагає зусилля». Жане виокремлює 7 рівнів поведінки людини: 1) рефлексії (чихання, кліпання очима); 2) відтерміновані перцептивні дії, за яких поведінка набуває опосередкованої будови і складається з 2-х фаз: підготовка і завершення дії; 3) елементарні соціальні акти або наслідування (дитина спостерігає за певними діями батьків і наслідує їх); 4) елементарні інтелектуальні акти (додавання, віднімання); 5) маніпуляція з реальними об'єктами призводить до формування інтелектуальних об'єктів (наприклад, взявши до рук фотографію, людина починає щось пригадувати, посміхатися) – так Жане демонструє, що реальний об'єкт, яким людина маніпулює, може виступати в якості символу інтелектуального акту; 6) рівень розумової діяльності, людського мислення є похідним від практичної дії, піднімаючи таким чином питання щодо інтеріоризації дії; 7) творча діяльність людини (створення власного продукту) формує довільність уваги, вольове зусилля.

Засновником даного напрямку став **Еміль Дюркгейм (1858- 1917)** – французький соціолог і філософ, один з основоположників соціології як науки.

На думку Дюркгейма, індивід потребує суспільства, оскільки саме в згуртованому колективі людина не сама по собі, а «має долю участі в колективній енергії, знаходить в ній підтримку в хвилини слабкості». В групі люди можуть навіть пожертвувати своїми інтересами заради спільної мети, а інтелектуальний розвиток часто пов'язаний з прагненням виконати своє соціальне призначення, тобто вищі форми людської діяльності мають колективне походження. Аналіз відношень між особистістю та соціумом привів вченого до думки про те, що постійно зростаюча автономність індивіда призводить до все більш сильної залежності від суспільства. Дослідження Дюркгейма засвідчили, що основою формування суспільства є соціальна солідарність, яка базується на розподілі праці. Вчений називає два історичні типи солідарності: механічну та органічну. Так, механічна солідарність ґрунтується на схожості індивідів і притаманна, на його думку, первісним суспільствам, коли всі люди виконують однакові функції та не мають індивідуальних проявів. Органічна солідарність передбачає згуртованість на підставі соціальної диференціації. Несхожі один на одного індивіди тим не менше можуть не лише співіснувати один з одним, а й працювати і навіть приймати цінності один одного. Така форма взаємодії пов'язана з виникненням розподілу праці й властива сучасним цивілізаціям, коли існує вища мораль, якій підкорюються всі без виключення члени суспільства.

Важливою ідеєю Дюркгейма було те, що колективна свідомість відмінна від індивідуальної, не є результатом або вираженням індивідуальних свідомостей, оскільки розвивається за своїми законами. Колективна свідомість – «сукупність загальних вірувань і почуттів, властивих членам будь-якого суспільства». Індивід виникає з суспільства, а не суспільство з індивідів.

Описова психологія та її специфіка

Відмінний від традиційного підхід до формування психологічної науки був запропонований німецьким ученим **Вільгельмом Дільтеєм (1833-1911)**, який відстоював важливість зв'язку психології з філософією, заперечуючи пріоритет експериментального дослідження над спостереженням. Своєрідний характер об'єкта дослідження, а саме: духовний світ людини, на думку вченого, визначає також унікальність застосовуваного методу – розуміння (осягнення). «Природу ми пояснюємо, а душевне життя осягаємо».

На думку науковця, розуміння може бути двох видів: - розуміння власного внутрішнього світу за допомогою самоспостереження; - розуміння чужого світу, що відбувається завдяки співпереживанню, вживанню, емпатії. Осягнення базується на аналізі безпосередніх переживань особистості й істотно відрізняється від інтроспекції, оскільки проникає в зміст як свідомого, так і несвідомого. Але, на відміну від З. Фрейда, який бачив у несвідомому лише біологічні потяги, Дільтей був спрямований на несвідомі духовні, моральні переживання, які складають сутність людської особистості. Такі відмінні підходи дозволили свого часу С. Л. Рубінштейну назвати психологію творця психоаналізу «глибинною», а описову психологію – «вершинною».

Едуард Шпрангер (1882-1963) – німецький філософ, психолог, педагог, важливі ідеї якого знайшли своє втілення в таких працях: «Форми життя» (1921), «Психологія юнацького віку» (1924) та ін. Основна характеристика особистості, за Шпрангером, – ціннісна орієнтація, за допомогою якої людина пізнає світ. Виходячи з цього, він виокремив шість форм пізнання світу, назвавши їх типами розуміння життя:

Теоретична людина – та, яка прагне до пізнання, для якої головна орієнтація в житті – осмислення в теоретичному плані того, що відбувається, встановлення певних закономірностей.

Економічна людина, на думку Шпрангера, шукає користь у пізнанні. Естетична прагне пізнати світ через оформлене враження, через самовираження в естетичній формі.

Соціальна теоретична людина економічна людина естетична людина соціальна людина політична людина релігійна людина людина – та, яка хоче знайти себе в іншому, жити заради нього, існує та діє заради любові до інших людей.

Політична людина прагне до духовної влади над іншими. Релігійна – орієнтується перш за все на пошук сенсу життя, вищої правди, першопричини.

ТЕМА 10. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ ПЕРІОДУ ВІДКРИТОЇ КРИЗИ (10-ТІ РОКИ ХХ СТ. – СЕР. 30-Х РОКІВ ХХ СТ.). БІХЕВІОРИЗМ. ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГІЯ

План:

1. Розуміння психології як науки про поведінку: Дж. Уотсон.
2. Необіхевіоризм Е. Толмена і його вчення про проміжні перемінні.
3. Оперантний біхевіоризм Б. Скінера.
4. Гештальт-теорія як реакція проти атомізму традиційної психології. Дослідження М. Вертгеймером «продуктивного мислення». Гештальтистський «тріумвірат».

У США на початку ХХ століття активно розвивається **біхевіоризм** – заснована **Дж. Уотсоном** школа психології, що базується на роботах І. П. Павлова і Е. Торндайка про навчання. Цей напрямок радикально змінив всю систему уявлень про психіку. Кредо біхевіоризму висловлювала формула, згідно з якою предметом психології є поведінка, а не свідомість (звідси, назва – behavior, англійською – поведінка).

Найважливішими категоріями біхевіоризму є стимул, під яким розуміється будьякий вплив на організм з боку середовища, в тому числі і дана ситуація; реакція і підкріплення, в якості якого для людини може виступати і словесна або емоційна реакція оточуючих людей. Суб'єктивні переживання при цьому в сучасному біхевіоризмі заперечуються, але ставляться в положення, підпорядковане цим впливам. Біхевіористи дотримувалися позитивістської вимоги щодо виключення з розгляду науки всіх явищ, крім безпосередньо спостережуваних. Людина розглядалась як «чорний ящик», до якого входять стимули, а виходять – реакції на ці стимули.

У біхевіоризмі неадекватно відбилася потреба в розширенні предмета психологічних досліджень, висунута логікою розвитку наукового знання. Біхевіоризм виступив як антипод суб'єктивній (інтроспективній) концепції, яка зводила психічне життя до «фактів свідомості» і вважала, що за межами цих фактів лежить чужий до психології світ. Критики біхевіоризму надалі звинувачували його прихильників в тому, що в своїх виступах проти інтроспективної психології вони самі перебували під впливом створеної нею версії про свідомість. Приймавши цю версію за непорушну, вони вважали, що її можна або прийняти, або відкинути, але не перетворити. Замість того щоб поглянути на свідомість по-новому, вони вважали за краще взагалі з нею розправитися.

Вивченням поведінкових реакцій займалися різні дослідники, серед яких найбільшої популярності набули: **Д. Б. Уотсон, Е. Торндайк і Ф. Б. Скіннер**.

Даний напрямок відповідав потребам часу, адже стара суб'єктивна психологія довела свою неспроможність. Це яскраво продемонстрували досліди

над тваринами, які були головним об'єктом досліджень психологів США. Міркування про те, що відбувається у свідомості тварин при виконанні ними різних експериментальних завдань, виявлялися не результативними. Психологія стане точною і об'єктивною тільки тоді, коли відмовиться від внутрішніх спостережень.

Торндайк Едвард Лі (1874–1949) – американський психолог і педагог. Торндайк вступив до Уеслінського університету. Ще будучи студентом, він захопився психологією, прочитавши книгу В. Джеймса «Основи психології». Вона настільки його зацікавила, що він вирішив зустрітися з автором і поїхав до Гарвардського університету.

У 1898 р. він захистив докторську дисертацію в Колумбійському університеті під керівництвом Дж. Кеттела. З 1904 р. був професором Колумбійського університету. Захистивши дисертацію «Інтелект тварин», залишає дослід і перемикає науковий інтерес на людей. У 1899 р. він заступає на посаду викладача психології в педагогічний коледж Колумбійського університету і там проводить психологічні дослідження проблеми навчання людей, а також захоплюється тестуванням інтелекту. У 1912 р. Торндайк стає президентом Американської психологічної асоціації.

На основі своїх досліджень вченим було виведено кілька законів навчання:

1. Закон вправи (пропорційний зв'язок між ситуацією і реакцією на неї щодо частоти їх повторення).

2. Закон готовності (зміна готовності організму до проведення нервових імпульсів, пов'язаних з вправами).

3. Закон асоціативного зсуву (при реакції на один певний подразник з декількох, що діють одночасно, інші подразники, які брали участь в даній ситуації, в подальшому викликають таку ж реакцію).

4. Закон ефекту – говорив про те, що будь-яка дія, що викликає задоволення в певній ситуації, асоціюється з нею і в подальшому підвищує ймовірність повторення даної дії в подібній ситуації; невдоволення ж (або дискомфорт) при дії, асоційованій з певною ситуацією, призводить до зниження ймовірності скоєння цього акту в схожій ситуації, тобто мається на увазі, що в основі навчання лежать також деякі полярні стани всередині організму.

В експериментальних дослідженнях з тваринами Торндайк використовував зроблені ним так звані проблемні ящики, які являли собою різного ступеня складності пристрої. Експериментатор розміщував у проблемному ящику тварину і здійснював спостереження за її руховими реакціями, пов'язаними з евакуацією з ящика та отриманням підкріплення рефлексу. Покинути ящик та отримати корм тварина могла, лише привівши в дію певний механізм. Отримані емпіричні дані (час, повторні спроби) строго фіксувалися в формі кривих на графіку. Торндайк ввів поняття оперантної поведінки, формування якої здійснюється за допомогою

проб і помилок. Він використовував ідею Бена про «проби і помилки» як регулюючий початок поведінки. Принцип «проб, помилок і випадкового успіху» пояснює, згідно з Торндайком, набуття живими істотами нових форм поведінки на всіх рівнях розвитку. Перевага цього принципу досить очевидна при його зіставленні з традиційною (механічною) рефлексорною схемою. Рефлекс означав фіксовану дію, хід якої визначається так само строго фіксованими в нервовій системі способами. Неможливо було пояснити цим поняттям адаптивність реакцій організму і його здатність до навчання. У ході проведення експериментів вчений встановив, що, досягнувши випадкового успіху при евакуації з неволі, в разі повторення досвіду, тварина зменшує кількість дій, які не приводять до свободи. Результатом неодноразового повторення стало більш швидке звільнення тварини з неволі. Результатом дослідів став опис принципу проб, помилок і випадкового успіху, відповідно до якого тварина здатна набувати нових форм поведінки протягом усього життя.

Вчений брав за вихідний момент рухового акту не зовнішній імпульс, що запускає в хід тілесну машину з передуготованими способами реагування, а проблемну ситуацію, тобто такі зовнішні умови, для пристосування яких організм не має готової формули рухової відповіді, а змушений її побудувати власними зусиллями. **Отже, зв'язок «ситуація – реакція», на відміну від рефлексу характеризувався такими ознаками:**

- 1) початковий пункт – проблемна ситуація;
- 2) організм протистоїть їй як ціле;
- 3) він активно діє в пошуках вибору;
- 4) навчається методом вправи.

Прогресивність підходу Торндайка, в порівнянні з підходом Дьюї та інших вчених Чиказької школи, очевидна, тому що свідоме прагнення до мети приймалося ними не за феномен, який потребує пояснення, а за причинний початок. Однак Торндайк, усунувши свідоме прагнення до мети, утримав ідею про активні дії організму, зміст яких полягає у вирішенні проблеми з метою адаптації до середовища.

Торндайк створив експериментальний підхід, який назвав **коннекціонізмом**. За Торндайком, коннекс – зв'язок між реакцією і ситуацією. Він писав, що якби йому треба було проаналізувати свідомість людини, він став би шукати зв'язок між ситуаціями, елементами ситуацій і складовими ситуацій і реакціями, готовністю реагувати, стимулами, гальмуванням і спрямованістю реакцій. Його внесок в науку був гідно оцінений багатьма вченими і дослідниками, а наукові дослідження і роботи з теорії навчання стимулювали величезний інтерес в американській науці саме в цій області. Об'єктивність і точність зробили праці Торндайка класичними.

Своїми працями автор показав, що психологія, як наука, виходить далеко за

рамки простої механіки і біології. В її основі лежать зовсім інші джерела, а сфера дослідження поширюється, крім самого організму, і на область його взаємодії із зовнішнім середовищем.

Торндайк більш за всіх підготував виникнення біхевіоризму. Разом з тим, він себе біхевіористом не вважав. У своїх поясненнях процесів навчання він користувався поняттями, що їх виниклий пізніше біхевіоризм зажадав вигнати з психології. Це були поняття, які відносились, по-перше, до сфери психічного в її традиційному розумінні (зокрема, поняття про організм, який відчуває певні стани задоволеності і дискомфорту при утворенні зв'язків між руховими реакціями і зовнішніми ситуаціями), та, по-друге, до нейрофізіології («закон готовності»). Біхевіористська теорія заборонила досліднику поведінки звертатися і до того, що відчуває суб'єкт, і до фізіологічних факторів.

Таким чином, функціональна психологія розглядала проблему дії щодо її біологічно-адаптаційного сенсу, його спрямованості на вирішення життєво важливих для індивіда проблемних ситуацій. Але в цілому функціоналізм, як Чиказької, так і Колумбійської шкіл, виявився теоретично неспроможним. Поняття "функція" в психології не виявилось продуктивним і справедливо відкидалося. На зміну американському функціоналізму приходить біхевіоризм.

Уотсон Джон Бродес (1878–1958) – американський психолог, основоположник біхевіоризму. Уотсон став найбільш популярним лідером біхевіористського руху. Заслуга Уотсона в тому, що він розширив сферу психічного, включивши в нього тілесні дії тварин і людини. Однак домігся він цього дорогою ціною, відкинувши як предмет науки величезні багатства психіки, які не зводились до поведінки, яку можна спостерігати. Освіту здобув в коледжі Фурмана та Чиказькому університеті. Викладав в Чиказькому університеті і Балтиморському університеті Дж. Гопкінса.

У 1913 р. Уотсон опублікував статтю «Психологія з точки зору біхевіориста», яка стала маніфестом нового напрямку в психології. Публікацію цієї статті в журналі «Psychological Review» прийнято вважати датою виникнення біхевіоризму. У ній Уотсон висловив ідею про необхідність проведення поведінкових досліджень, припустивши, що поведінку необхідно розглядати як реакцію організму на зовнішні стимули.

Також він висловив тезу про марність спостережень за станами свідомості. Автором була описана знаменита стимульно–реактивна формула **S – R (стимул – реакція)**. Вчений вважав, що поведінка може бути пояснена за допомогою спостереження за зовнішніми впливами на організм і його реакціями на них. На думку вченого, управління емоційними реакціями цілком можливе, що він і спробував довести в дослідах з маленькими дітьми. В ході експериментів у дітей за допомогою гучного звуку викликалося почуття страху в поєднанні з пред'явленням

їм кролика. Згодом почуття страху виникало у дітей вже як тільки вони бачили будь-які пухнасті об'єкти. У 1928 р. Уотсон спільно з Р. Рейнер опублікували книгу «Психологічна підтримка дітей», що викликала великий інтерес серед батьків. У книзі були подані практичні рекомендації для батьків, які виховують дітей, а виховний процес розглядався як процес навчання.

Серед сподвижників Уотсона виділялися великі експериментатори—**Вільям Хантер і Карл Спенсер Лешлі**.

Хантер Вільям (1886–1954) – британський лікар. У 1914 р. створив схему для вивчення поведінкових реакцій, яку назвав відстроченою. Він показував мавпі банан в одному з двох ящиків, потім ховав від неї це видовище ширмою, яку через кілька секунд прибирав. Мавпа після цього успішно знаходила банан, що доводило, що тварини спочатку здатні не тільки на безпосередню, але і на відстрочену реакцію на імпульс.

Лешлі Карл Спенсер (1890–1958) – американський психолог і фізіолог, фахівець в області поведінкової психології і нейропсихології. Був учнем Уотсона, працював в університеті Чикаго і Гарвардському університеті, а потім в лабораторії Йеркса з вивчення приматів. З

а допомогою експериментів виробляв у якої-небудь тварини навик, а потім видаляв йому різні частини мозку, щоб з'ясувати, чи залежить від них вироблений рефлекс чи ні. Вчений дійшов висновку, що всі частини мозку рівноцінні і з успіхом можуть замінити одна одну. Він, як і інші біхевіористи, вважав, що свідомість безостаточно зводиться до тілесної діяльності організму. Вчених-біхевіористів об'єднувала переконаність у безплідності поняття про свідомість, в необхідності покінчити з «менталізмом». Однак єдність перед загальним противником – інтроспективною концепцією – втрачалася при вирішенні конкретних наукових проблем. У психології відбувалися трансформації, які призвели до зміни біхевіоризму. Система ідей Уотсона в 30-х роках вже не була єдиним варіантом біхевіоризму.

Категоріальний апарат біхевіоризму зазнав поразки, тим самим сказавши про його слабкість. Категорія дії, яка односторонньо трактувалась в цій програмі, не могла успішно розроблятися при редукції образу та мотиву. Без них сама дія втрачала свою реальну плотть. Образ подій і ситуацій, на які завжди орієнтована дія, опинився у Уотсона зведеним до рівня фізичних подразників. Фактор мотивації або взагалі відкидався, або виступав у вигляді декількох примітивних афектів (типу страху), до яких Уотсон змушений був звертатися, щоб пояснити умовно-рефлекторну регуляцію емоційної поведінки. Спроби включити категорії образу, мотиву та психосоціальних відносин у біхевіористську програму привели до її нового варіанта – необіхевіоризму.

Необіхевіоризм – напрям американської психології, що виник у 30-ті роки

XX століття у відповідь на нездатність класичного біхевіоризму пояснити цілісність поведінки тварин і людей. Суть класичного біхевіоризму полягала в тому, що реакції (R) живих істот обумовлені впливом стимулів (S). Поведінка являє собою безліч ланцюжків стимул – реакція, кожна з яких сформувалася в результаті підкріплення. Необіхевіоризм розширив цю модель, ввівши поняття проміжних факторів (проміжних змінних (V)), кожен з яких впливає на процес формування звичок стимул – реакція: підсилює, уповільнює або перешкоджає підкріпленню.

Ключовими фігурами необіхевіоризму стали **Кларк Л. Халл, Беррес Ф. Скіннер та Едвард Ч. Толмен.**

Скіннер Беррес Фредерік (1904–1990) – американський психолог. Вніс величезний вклад в розвиток і популяризацію біхевіоризму. Він отримав багато професійних нагород, а перед самою смертю удостоївся прижиттєвого занесення в почесний список осіб, які відзначилися за видатний внесок в психологію Американської асоціації психологів. Як і Уотсон, він висуває в якості предмета дослідження поведінку організму і, зберігаючи двочленну схему його аналізу, вивчає тільки його рухову сторону. Здобув освіту в коледжі Гамільтона в Нью-Йорку і Гарвардському університеті. Викладав в університетах Міннесоти, Індіани і в Гарварді. Займаючись науководослідною діяльністю в Гарвардському університеті і вивчаючи поведінку тварин, Скіннер винайшов експериментальний ящик, який згодом був названий «ящиком Скіннера». Потрапивши в цей ящик, тварини при натисканні на важіль, який відкривав годівницю, отримували позитивне підкріплення. Важіль був з'єднаний з самописцем, який здійснював реєстрацію руху.

Вчений вважав, що існує два типи поведінки: респондентна і оперантна.

Під респондентною поведінкою розумілася поведінка, в основі якій лежать реакції, що виникають у відповідь на вплив будь-якого стимулу.

Під оперантною поведінкою розумілася така поведінка, коли спочатку спонтанно проводилася реакція, а потім відбувалося її підкріплення. Б. Скіннер запропонував типологію оперантної поведінки, що включає кілька її видів:

- 1) інструментальне обумовлення;
- 2) навчання за допомогою проб і помилок;
- 3) вербальне обумовлення;
- 4) формування понять.

Оперантні реакції Скіннер розглядає як активну поведінку. Однак реально активність зводиться до системи випадкових сліпих хаотичних проб, деякі з яких, що виявились правильними, підкріплюються. Отже, організм знаходиться у владі стимулів, що підкріплюються.

Таким чином, вченим була розроблена техніка «оперантного обумовлення», за допомогою якої досягалася корекція поведінки за рахунок використання

поступового підкріплення. Оперантне обумовлення набуло великого поширення в США як ефективний засіб виховання розумово відсталих дітей.

У 1957 р. була опублікована монографія Скіннера «Вербальна поведінка», в якій була розвинена теза про те, що розвиток мови можна розглянути в контексті формування оперантної поведінки: дитина виробляє слова, отримуючи підкріплення від дорослого (позитивне чи негативне).

Толмен Едвард Чейс (1886 – 1959) – американський психолог, представник необіхевіоризму. Автор концепції «когнітивних карт». У 1911 р. Толмен здобув ступінь бакалавра з електрохімії, але на останньому курсі захопився психологією, а тому продовжив освіту вже в цьому напрямку. У 1915 р. захистив дисертацію на тему ретроактивного гальмування і в цьому ж році почав викладати в Північно-західному університеті, але в 1918 р. був звільнений і продовжив кар'єру в Каліфорнійському університеті в Берклі – почав викладати новий курс порівняльної психології, який базувався на моделях Йеркса. Крім того, вчений проводив експериментальні дослідження з навчання щурів в лабіринті. Разом зі своїми студентами Толмен проводив експерименти з латентного навчання, методу проб і помилок, який застосовувався до навчання щурів. Оскільки теорія Толмена посідала проміжне місце серед поширених в той час різних теорій, йому необхідно було знайти визнання серед колег-біхевіористів, а також показати, що він в змозі оцінити всі складності поведінки. Результати цих досліджень, опубліковані в середині 1920–х рр., розходилися з теоріями «стимул – реакція», що домінували після 1930 р.

У книзі «Цілеспрямована поведінка у тварин і людини», виданій в 1932 р., Толмен описав свою теорію, що виникла на основі проведених ним лабораторних досліджень. Основою цієї теорії стали запроваджені ним поняття проміжних змінних, що являють собою сукупність пізнавальних і спонукальних чинників, що діють між безпосереднім стимулом і відповідною поведінкою. Виводячи основні принципи теорії, Толмен ґрунтувався на двох класах проміжних змінних: потребових, як, наприклад, потреба в їжі, безпека, сексуальний потяг, і пізнавальних (сприйняття, вміння). В експериментах дослідника цією змінною виступила «когнітивна (від англ. cognition – пізнання) карта». Таким чином, не можна було обійтися при поясненні поведінки без психологічних понять, які, здавалося б, назавжди були вигнані з біхевіоризму як ненаукові: адже коли вчений говорив про «когнітивні карти», мова йшла фактично про категорії способу (в даному випадку образу лабіринту). Крім когнітивної карти, в якості проміжних змінних в необіхевіоризмі були названі мета і потреба, причому передбачалося також суто об'єктивне дослідження цих реалій (без залучення будь-яких інтроспективних процедур). Так, наприклад, те, що поведінка щурів визначається якоюсь метою, можна виявити за допомогою вимірювання швидкості її пробіжки

по лабіринту – вона більша, чим ближче щур до їжі, яку до цього він не раз знаходив в цьому місці.

Теорії біхевіоризму, з якими зіткнувся вчений, протиставляли себе психології. Він поставив завдання позбутися цього протиставлення, визначивши поняття психології свідомості через дані поведінки. Психолог вважав головним завданням психології зведення психічних явищ до серії функціональних відносин, за допомогою яких можна їх передбачати і контролювати. А в якості основної передумови він брав твердження про те, що нижчі і вищі тварини пізнають світ тільки з метою набути навичок поведінки. Таким чином, він робив висновок, що, якщо в світі є щось, що не може бути пізнане таким способом, то воно не може бути пізнане взагалі.

У своїх теоріях Толмен називав поведінку молярною, протиставляючи це поняття існуючій на той час теорії «молекулярної» поведінки. На його думку, акт поведінки – це психологічне утворення, що є якісним, специфічним цілим, що не зводиться до сукупності окремих фізіологічних компонентів. У такому випадку завдання психології можна розуміти як вивчення поведінки в цій його психологічній специфічності, в особливостях, які відрізняють її від фізичних і фізіологічних компонентів, що лежать в її основі.

Толмен вважав, що німецька мова дуже важлива для його теорії. І для того щоб вивчити цю мову, він навіть їздив до Німеччини, де познайомився з Куртом Коффкою. На його думку, англійська, рідна мова вченого, як би пристосована для сприйняття всіх явищ окремо. У німецькій мові, в порівнянні з іншими, дуже велика частка багатоскладних слів, що, за словами вченого, підштовхнуло його до нової оцінки залежностей, які він спостерігав у поведінці щурів.

За Толменом, організм виробляє по відношенню до об'єктів середовища конкретну установку, яку можна визначити, як готовність співвіднести засоби і цілі ще до того, як відбувається реакція. Він навчається знання про те, «що до чого веде» і «що звідки випливає», набуває своєрідної системи очікувань.

У 1951 р. Толмен випустив книгу «Психологічна модель», в якій переглянув свою теорію проміжних змінних і виділив 3 групи останніх. Крім вже існуючої системи потребних змінних, він визначив і систему ціннісних мотивів, під якою розумів явище переваги одних об'єктів над іншими, і **біхевіористське поле** – ситуацію, в якій відбувається дія. Ця книга Толмена стала передумовою для розвитку нових програм теорії дослідження навчання, які завойовували певні позиції в науковому світі, тим самим відсуваючи теорію «стимулу – реакції» на другий план.

Автор спростовував внутрішню психологічну природу поведінкового акту, а тому визначав поведінку не за внутрішніми, а за зовнішніми проявами. Так, він виділяв такі особливості поведінки:

- 1) кожен поведінковий акт спрямований на виконання будь-якої певної мети або відбувається з цільової ситуації;
- 2) в якості засобів поведінкового акту використовуються об'єкти поведінки;
- 3) поведінковий акт носить вибіркового характер, причому переважно використовуються кошти, які ведуть до мети коротшими шляхами.

Халл Кларк Леонард (1884–1952) – американський психолог, представник необіхевіоризму, професор Єльського університету. Розробив гіпотетико-дедуктивний метод наукового пізнання, а також є автором теорії навчання, яка вважається однією з найбільш значущих теорій ХХ століття.

У 1902 р. Халл вступив до Мічиганського університету і отримав спеціальність гірського інженера. У 1908 р. він захворів на поліомієліт, що назавжди зробило його інвалідом, до того ж продовжувала неухильно прогресувати вроджена короткозорість. У підсумку йому довелося вибрати для себе професію, яка не передбачає особливого фізичного навантаження. Ще в юнацькі роки він познайомився з «Основами психології» В. Джеймса і перейнявся глибоким інтересом до цієї науки, тому його вибір припав на психологію. Халл продовжив свою освіту в Мічиганському університеті в обраному ним напрямку і в 1913 р. здобув ступінь бакалавра. Там він вперше зацікавився проблемами навчання і мислення. Закінчивши університет і пропрацювавши шкільним учителем ще протягом року, Халл в 1918 р. захистив докторську дисертацію, яка була присвячена формуванню понять в університеті Вісконсіна в Мадісоні. Там же після здобуття докторського ступеня він займався дослідженням впливу тютюнопаління на ефективність трудової діяльності і вів курс медичної та експериментальної психології, а також тестології. У 1925 р. Халл отримав звання професора. Його семінари з теорії біхевіоризму були надзвичайно популярні не тільки у студентів, серед яких були Ніл Міллер і Кеннет Спенс, але і вчених-психологів, зокрема Уоррена Мак-Каллока, а також психоаналітиків, антропологів, філософів.

На Халла помітно вплинули праці Чарльза Дарвіна. Вчений прагнув зрозуміти механізм адаптивної поведінки і виявити фактори, що на неї впливають. Халл пропонував розглядати потребу, потенціал реакції, силу навички, мету в якості визначених «проміжних змінних», тобто умов, які опосередковують рухову реакцію (залежна змінна) на подразник (незалежна змінна). Психолога цікавив розвиток такої теорії, яка могла б пояснити, яким чином тілесні потреби, навколишнє середовище і поведінка вступають у взаємодію для збільшення ймовірності виживання організму. До аналізу поведінки вчений намагався підійти математичним чином, не надаючи істотного значення пізнавальним факторам і нейрофізіологічним механізмам.

Вчений вважав, що можна строго науково пояснити поведінку організму без звернення до психічних образів, понять і інших інтелектуальних компонентів. Він

вважав, що для розрізнення об'єктів досить такого утворення як потреба. Якщо в одному з коридорів лабіринту тварина може знайти їжу, а в іншому – воду, то характер її рухів однозначно визначається тільки потребою і більше нічим.

Саме Халл першим з вчених поставив питання про можливість моделювання умовно-рефлекторної діяльності, висловивши припущення про те, що якби вдалося сконструювати з неорганічного матеріалу пристрій, здатний відтворити всі істотні функції умовного рефлексу, то, організувавши з таких пристроїв системи, можна було б продемонструвати справжнє навчання методом «проб і помилок». Таким чином, передбачалися майбутні кібернетичні моделі саморегуляції поведінки.

Німецька психологія XX століття: виникнення гештальтпсихології.

Психологічна наука Німеччини на початку XX ст. складалася таким чином: незважаючи на велику активність психологів, кількість університетських посад була надзвичайно малою. Тому факту, що німецькі вчені спочатку все ж займали лідируюче положення в цій галузі, сприяли університетська культура раціонального наукового пізнання як самостійної цінності і великі інвестиції в природничі науки (включаючи експериментальну фізіологію).

Дослідники з усього світу приїжджали навчатися до Німеччини і їхали додому з багажем знань і досвіду організації досліджень. Однак варто зазначити, що експериментальна психологія була частиною філософії. У філософському проєкті їй була відведена роль пошуку підстав для раціонального пізнання. Проте, опанувавши експериментальні методи, студенти часто забували про це завдання і використовували свою психологічну підготовку у власних інтересах. Таким чином, вивчення психології відрізнялося від інших країн (таких, як США та ін.).

Німеччина як країна не володіла монополією на психологію, хоча тут і існувала академічна інфраструктура для широкомасштабних експериментальних досліджень, яка займала очільну позицію доти, поки університети США в 1890-ті рр. не створили власні лабораторії, що призвело до зниження статусу німецьких шкіл, лабораторій, інститутів та ін.

Гештальтпсихологія – психологічний напрям, який виник у Німеччині в 1910 році та проіснував до середини 30-х років XX століття. Після встановлення влади фашизму більшість представників школи були змушені емігрувати.

Засновники: М. Вертгеймер (1880–1943), В. Келер (1887–1967), К. Коффка (1886–1941).

Саме цими вченими були сформульовані основні постулати гештальтпсихології:

1. Предмет вивчення психології – свідомість, але її розуміння повинне ґрунтуватися за принципом цілісності.

2. Свідомість – це динамічне ціле, тобто поле, кожна точка якого взаємодіє з

іншими точками.

3. Одиницею аналізу цього поля (тобто відомості) виступає гештальт - цілісна образна структура.

4. Метод дослідження гештальтів – об'єктивне і безпосереднє спостереження та опис змістів свого сприйняття.

5. Сприйняття не може бути похідним від відчуттів, тому що останнє не існує реально.

6. Зорове сприйняття є провідним психічним процесом, що визначає рівень розвитку психіки і має свої закономірності.

7. Мислення не може розглядатися як сформований шляхом проб і помилок набір навичок. Це є процес вирішення завдання, здійснюваний через структурування поля, тобто через інсайт в сьогоденні, в ситуації «тут і тепер». Минулий досвід не має ніякого значення для вирішення поставленого завдання.

Одним із провідних представників цього напрямку був **Макс Вертгеймер (1880– 1943)**. Вивчав філософію в Празі, а потім в Берліні. Знайомство з Х. Еренфельсом, який вперше вводить поняття гештальт-якість, вплинуло на заняття Вертгеймера. Переїхавши до Вюрцбургу, він працював у лабораторії О. Кюльпе. Однак, відійшовши від пояснювальних принципів Вюрцбургської школи, вчений відходить від Кюльпе, починаючи дослідження, які надалі привели його до обґрунтування положень нової психологічної школи.

У 1910 році в психологічному інституті у Франкфурті-на-Майні Вертгеймер знайомиться з Вольфгангом Келером і Куртом Коффкою, які виступають спочатку як досліджувані в експериментах Вертгеймера з вивчення сприйняття, а потім стають його друзями і колегами, в співдружності з якими були розроблені основні положення нового психологічного напрямку – гештальтпсихології.

Експеримент Вертгеймера, про який писалося вище, був присвячений вивченню сприйняття «не справжнього» руху предметів – тобто руху, який є уявним, якого насправді немає, — «уявлення руху». Використовуючи тахистоскоп, він пропускав промінь світла через два прорізи, один з яких розташовувався вертикально, а інший мав нахил від вертикалі приблизно в 20-30 градусів. Спостерігачі бачили появу світла спочатку в одному, а потім в іншому прорізі. Якщо часовий інтервал скорочувався, то спостерігачам здавалося, що обидва прорізи освітлені постійно. При тривалості інтервалу порядку 60 мілісекунд, створювалося враження, що лінія світла безупинно переміщається від одного прорізу до іншого і назад.

Вертгеймер був переконаний, що явище, яке отримало експериментальне підтвердження в його лабораторії, по-своєму так само є елементарним, як і звичайне відчуття, але в той же час є чимось відмінним від одного або навіть від декількох простих відчуттів. Це явище отримало назву «**фі-феномена**» – ілюзії

переміщення з місця на місце двох джерел світла які виникають по чергово.

Вертгеймер опублікував результати свого дослідження в 1912 році в статті «Експериментальні дослідження сприйняття руху».

Наступні наукові дослідження Вертгеймера і його колег дозволили встановити основні постулати гештальтпсихології, сформульовані в програмній статті Вертгеймера "Дослідження, які стосуються вчення про гештальт" (1923 р.).

У середині двадцятих років Вертгеймер переходить від дослідження сприйняття до вивчення мислення. Результатом цих експериментів є книга "Продуктивне мислення", яка була опублікована після смерті вченого у 1945 році і стала одним з найбільш значущих його досягнень. Досліджуючи (експерименти з дітьми і дорослими, бесіди, в тому числі і з А. Ейнштейном) способи перетворення пізнавальних структур, що вводяться Вертгеймером, а саме "реорганізація, угруповання, centruвання", вчений описував реальні моменти інтелектуальної роботи, підкреслюючи її специфічно психологічну сторону, відмінну від логічної.

Вертгеймер виділяє декілька основних етапів розумового процесу:

1. Виникнення теми. Виникнення почуття "спрямованої напруженості", яке мобілізує творчі сили людини.
2. Аналіз ситуації, усвідомлення проблеми. Завдання цієї стадії – створення цілісного образу ситуації.
3. Вирішення проблеми. Процес розумової діяльності значною мірою неусвідомлено, хоча попередня свідомо робота необхідна.
4. Виникнення ідеї вирішення – інсайт.
5. Стадія реалізації.

Дані, отримані в дослідженнях Вертгеймера, привели гештальт-психологів до висновку про те, що провідним психічним процесом, особливо на початкових етапах онтогенезу, є сприйняття.

Вивченням сприйняття займався головним чином **Курт Коффка (1886–1941)** – німецько-американський психолог, який навчався в Берлінському університеті, в 1909 році отримав ступінь доктора філософії. Також протягом року навчався в Единбурзькому університеті в Шотландії.

Прагнучи поєднати генетичну психологію і гештальтпсихологію. Він, так само, як і Вертгеймер, закінчив Берлінський університет, а потім працював під керівництвом Штумпфа, написавши докторську дисертацію про сприйняття музичного ритму (1909). У своїй книзі "Основи психічного розвитку" (1921) і інших роботах Коффка намагався довести, що від того, як сприймає дитина світ, залежить його поведінка і розуміння ситуації. Вважав, що процес психічного розвитку – це зростання і диференціація гештальтів. Дослідження розвитку сприйняття у дітей свідчили про те, що дитина народжується з набором незрозумілих і не дуже адекватних образів зовнішнього світу. У процесі життєдіяльності ці образи

диференціюються і стають все більш точними. Дослідження Коффки показали, що таким же чином розвивається і сприйняття кольору. Спочатку діти сприймають навколишній світ тільки як забарвлене або незабарвлене, без розрізнення кольорів. І незабарвлене сприймається як фон, а забарвлене – як фігура. Поступово забарвлене ділиться на тепле і холодне, а в навколишньому середовищі діти виділяють вже декілька наборів фігура–фон. Коффка дійшов висновку, що в розвитку сприйняття велику роль відіграє поєднання фігури і фону, на якому демонструється даний предмет. Вчений також вивів таке: розвиток кольорового зору ґрунтується на сприйнятті поєднання фігура–фон, на їхньому контрасті– закон транспозиції. Цей закон свідчить, що люди сприймають не самі кольори, а їхні «відносини». Результати дослідження сприйняття Коффка виклав в роботі "Принципи гештальтпсихології" (1935). Поняття фігури і фону і явище реструктурування – раптового розсуду нових відносин між елементами – поширюється і за межі психології сприйняття. Ці поняття важливі також при розгляді творчого мислення, виявлення раптового нового способу вирішення завдання. У гештальтпсихології це явище названо ага-рішенням; застосовується також термін «інсайт», який описується нижче.

Дослідженням розвитку сприйняття у дітей займався ще один вчений (представник Лейпцігської групи гештальтпсихологів) **Ганс Фолькельт (1886–1964)**. Особливу увагу вчений приділяв вивченню дитячих малюнків. Фолькельт проводив порівняльний аналіз малюнків тих предметів, які діти бачили, і тих, які вони не бачили, а мали змогу лише доторкнутися до них. При цьому виявилось, що в тому випадку, коли діти торкалися, наприклад, закритого хусткою кактуса, вони малювали тільки колючки, передаючи своє загальне відчуття від предмета, а не його форму. Тобто відбувалося так зване розуміння цілісного образу предмета, його форми, а потім вже відбувалася диференціація. Ці дослідження гештальтпсихологів мали велике значення.

Такий самий перехід від загальної ситуації до її диференціації відбувається і в інтелектуальному розвитку, як стверджував ще один представник гештальту **Вольфган Келер (1887–1967)**. Свою наукову діяльність він починав у Берлінському університеті, навчаючись у одного із засновників європейського функціоналізму К. Штумпфа. Його дослідження лягли в основу книги "Дослідження інтелекту людиноподібних мавп" (1917).

Після війни Келер повернувся в Берлінський університет, в якому в цей час працювали і інші члени наукового співтовариства – Вертгеймер, Коффка, Левін, – очоливши кафедру психології, якою до цього керував його вчитель К. Штумпф. Роботи Келера, присвячені дослідженню інтелекту шимпанзе, привели до найбільш значимого відкриття – відкриття «інсайту».

Спираючись на той факт, що інтелектуальна поведінка направлена на вирішення проблеми, Келер створював ситуації, в яких досліджувана тварина для досягнення мети повинна була знайти певні «обхідні» шляхи. Операції, які здійснювали мавпи для вирішення поставленого завдання, називалися "двофазними".

У першій частині мавпі потрібно було за допомогою одного знаряддя отримати інше, яке було необхідне для вирішення проблеми (наприклад, за допомогою короткої палиці, яка знаходилась в клітці, отримати довгу, що знаходилась, в свою чергу, на деякій відстані від клітки).

У другій же частині отримане знаряддя використовувалося для досягнення мети (наприклад для отримання банана, який знаходиться далеко від мавпи).

Пояснюючи феномен "інсайту", вчений доводив, що в той момент, коли явища входять в іншу ситуацію, вони набувають нову функцію. Весь той процес отримав назву "переструктуризація гештальту".

Наголошуючи на універсальність відкритого ним процесу вирішення завдань, Келер, після повернення до Німеччини, провів серію експериментів дослідження процесу мислення у дітей. Він пропонував дітям подібну проблемну ситуацію. Наприклад, пропонувалося дістати машинку, яка була розташована високо на шафі. Для того щоб її дістати, дітям треба було використовувати різні предмети – драбинку, ящик або стілець. Виявилось, що якщо в кімнаті була драбина, діти швидко вирішували запропоноване завдання. Складніше було в тому випадку, якщо треба було здогадатися використовувати ящик, але найбільші труднощі викликав варіант, де в кімнаті був тільки стілець, який треба було відсунути від столу і використовувати як підставку.

Келер пояснював ці результати тим, що драбина з самого початку усвідомлюється як предмет, що допомагає дістати щось, розташоване високо. Тому її «включення» в гештальт з шафою не становить для дитини труднощів. Таке «включення» ящика вже потребує деякої переструктуризації, тому що він може усвідомлюватися в декількох функціях; що ж стосується стільця, то він усвідомлюється дитиною вже «включеним» в інший гештальт – зі столом, з яким він уявляється дитині як єдине ціле. Тому для вирішення даного завдання дітям треба спочатку розбити перший цілісний образ – стіл–стілець – на два, а потім вже стілець з'єднати з шафою в новий образ, усвідомивши його нову роль. Саме тому цей варіант є найскладнішим для вирішення.

Ще одним не менш значущим вченим по праву вважається **Курт Левін (1890–1947)**. Свою теорію особистості Левін розробляв у руслі гештальт-психології, дав їй назву «теорія психологічного поля». Освіту Левін здобув в університетах Фрайбурга, Мюнхена і Берліна. Докторську дисертацію з психології захистив у Карла Штумпфа в 1914 році в Берліні, де також вивчав математику і

фізику. За основу своєї теорії вчений брав той факт, що особистість живе і розвивається в психологічному полі оточуючих її предметів, кожен з яких має певний заряд (валентність).

Експерименти Левіна доводили, що для кожної людини ця валентність має своє значення, хоча в той же час існують такі предмети, які для всіх мають однакові сили. Левін розрізняв дві потреби – біологічну та соціальну (квазіпотреба).

Потреби в структурі особистості не ізольовані, вони знаходяться в зв'язку одна з одною, в певній ієрархії. Цей процес Левін називав комунікацією заряджених систем.

Дослідження виявили, що не тільки існуюча в даний момент ситуація, але і передбачення, предмети, які існують тільки у свідомості людини, можуть визначати її діяльність. Наявність таких ідеальних мотивів поведінки дає можливість людині подолати безпосередній вплив поля навколишніх предметів, тобто "встати над полем". Левін так само вводить поняття часової перспективи, яка визначає поведінку людини в життєвому просторі, є основою цілісного сприйняття себе, свого минулого і майбутнього.

Поява часової перспективи дає можливість подолати тиск навколишнього поля. Левін провів декілька експериментів, які увійшли в його фільм "Хана сідає на камінь". Велике значення для формування особистості дитини має система прийомів виховання, зокрема покарань і заохочень. Левін вважав, що при покаранні за невиконання неприємного для дитини вчинку діти потрапляють в ситуацію фрустрації, тому що знаходяться між двома бар'єрами (предметами з негативною валентністю).

Система покарань, з точки зору Левіна, не сприяє розвитку вольової поведінки, а навпаки, тільки збільшує напруженість і агресивність дітей. Більш позитивною є система заохочень, тому що в цьому випадку за бар'єром (за предметом з негативною валентністю) слідом виникає предмет, що викликає позитивні емоції. Однак оптимальною є система, при якій дітям дається можливість створити тимчасову перспективу для того, щоб зняти бар'єри даного поля. Цей підхід має два аспекти:

1. Індивід і його оточення виступають у вигляді цілісного динамічного цілого.
2. За мотивацією визнавався власне психологічний статус, а мотивація, в свою чергу, не зводиться тільки до задоволення своїх біологічних потреб.

Вчений також займався питаннями соціальної психології. Головною особливістю соціальної психології Левіна є введення поняття групової динаміки, яке застосовується як до індивідуальної, так і до групової поведінки.

ТЕМА 11. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ ПЕРІОДУ ВІДКРИТОЇ КРИЗИ (10-ТІ РОКИ ХХ СТ. – СЕР. 30-Х РОКІВ ХХ СТ.). ПСИХОАНАЛІЗ. НЕОФРЕЙДИЗМ ХХ СТ.

План:

- 1. Психоаналіз як теорія особистості; як метод лікування; психологічна школа (З. Фрейд).**
- 2. Індивідуальна психологія А. Адлера.**
- 3. Неофрейдизм як напрям сучасної психології.**

Основні поняття психоаналізу.

Психіка розглядається в психоаналізі як процес, а не як статичний предмет, незважаючи на схильність З. Фрейда відносити психічні явища до психічного апарату. У психоаналізі прийнято вважати, що психіка тісно пов'язана з тілом (тілесними процесами). Незважаючи на мовні традиції, які змушують говорити про тіло і психіку як про різні речі, хоча і взаємодіючі, психоаналіз містить низку понять, які пов'язують психологію з фізіологією і біологією. Згідно з психоаналітичною теорією, можливі два способи психічної діяльності: свідоме і несвідоме, де перший стосується «безпосередньої даності», яку неможливо пояснити більш повно за допомогою описових методів, а другий – тієї психічної реальності, яка не дана нам безпосередньо і повинна бути виявлена. Свідома діяльність протікає в межах свідомості. Несвідома психічна діяльність не усвідомлюється суб'єктом. З. Фрейд зазначав, що психічне життя складається з трьох рівнів: безсвідомого, свідомого, підсвідомого. Джерелом інстинктивного заряду, що надає поведінці мотиваційної сили він вважав несвідоме насичене сексуальною енергією «лібідо» ця сфера закрита від свідомого в силу заборон в суспільстві. Модель людської особистості: «Воно» – безсвідоме, керується принципом задоволення, «Я» – свідоме, слідує принципу реальності та враховує особливості зовнішнього світу, «Супер-Я» – підсвідоме, є носієм моральних норм. На думку З. Фрейда, особистість долає у своєму розвитку кілька послідовних психосексуальних стадій, у яких відображено розвиток структурних компонентів особистості.

Карл Густав Юнг (1875 – 1961), на його погляд, свідомість неможливо уявити без зв'язку з Его. Его – це складне утворення, яке позначається, по-перше, усвідомленням власного тіла, існування, по-друге, даними пам'яті, послідовністю спогадів про своє минуле. Его – це одиниця в центрі свідомості, комплекс психічних фактів. Цей комплекс володіє здатністю притягувати те, що міститься в несвідомому; він також притягує враження ззовні, які, стикаючись з Его, стають фактами свідомості (якщо немає зіткнення реального факту чи події з Его, то його

не можна вважати свідомим). Характеризуючи Его, Юнг вирізняв таке поняття, як **егоспрямованість**. Завдяки ним свідомість може бути орієнтована або на ектопсихічні, або на ендопсихічні факти.

Розкол в особистісній структурі, на думку Юнга, значною мірою обумовлений впливом соціального середовища. Зокрема, вступаючи у шкільний вік і прагнучи зайняти максимально комфортну позицію в середовищі однолітків, дитина свідомо обирає ті особистісні якості та поведінкові стратегії, які викликають бажану реакцію з боку його соціального оточення.

Таким чином, формується «Персона» – та складова особистості, яка повністю усвідомлюється, суб'єктивно приймається і цілеспрямовано пред'являється світу. При цьому ті аспекти особистості, які не відповідають критерію соціальної бажаності, не просто приховуються, але активно гальмуються на внутрішньоособистісному рівні і витісняються у неусвідомлене.

Таким чином формується «Тінь» – структура, несумісна з самоприйняттям та самооцінкою «Его». Тінь – це як неусвідомлений комплекс, у якому містяться всі витіснені або відчужені частини свідомої особистості. Людина, яка не усвідомлює та заперечує власну «Тінь», як правило, демонструє вкрай ригідні форми поведінки, погано адаптується до командної роботи, нездатна до повноцінної творчої діяльності, сприйняття інноваційних ідей та альтернативних точок зору.

Ектопсихіка – співвідношення між змістом свідомості й даними, що надходять ззовні (відчуття, мислення, почуття й інтуїція).

Ендопсихіка – співвідношення між змістом свідомості та несвідомими процесами. Зазначимо, що Юнг надавав власний оригінальний зміст цим термінам.

Відчуття – це передача фактів, доступних органам чуття; мислення – знання того, чим є річ і її зв'язки з іншими речами; почуття – розгляд /набуття / усвідомлення цінності предмета або явища; інтуїція – відчуття, що не зводиться до раціонального знання.

К. Юнг ввів поняття «комплекс» – сукупність взаємопов'язаних, емоційно заряджених ідей. У психоаналізі комплекс розуміється як неусвідомлене психічне утворення, що виникає внаслідок витіснення зі свідомості ідей, пов'язаних з важливими для індивіда переживаннями. Це поняття набуло досить широкої популярності; навіть у повсякденному житті ми часто кажемо: «комплекс неповноцінності», «комплекс переваги».

Індивідуальне несвідоме. Комплекси. Ендопсихічні функції дозволяють особистості зіткнутися з «темною стороною душі» – несвідомим. Юнг розділяє несвідоме на індивідуальне і колективне. Індивідуальне несвідоме, згідно з твердженнями Юнга, складається з продуктів інстинктивних процесів, що констатують особу, забутих або витіснених фактів, а також інформації творчого характеру

Неофрейдизм – напрям у сучасній філософії (соціології, психології, психоаналізі), що розвинувся в 20-30х роках ХХ століття з фрейдизму.

Заснований послідовниками **Зігмунда Фрейда**, які прийняли основи його теорії, але ключові поняття психоаналізу Фрейда переробили.

Послідовники Фрейда (представники неофрейдизму) вважають, що провідну роль у становленні людини відіграють суспільно-культурні впливи. Тобто вони зосереджують свою увагу на соціальних та культурних процесах. На їхню думку, саме ці процеси роблять істотний вплив на виникнення внутрішньоособистісних конфліктів індивіда. В основі всіх теоретичних побудов цього напрямку лежать поняття несвідомого та принципової конфліктності відносин особистості і суспільства.

Основними представниками неофрейдизму є Карен Хорні, Еріх Фромм та Ерік Еріксон.

Американський психолог **Ерік Еріксон (1902-1994)** відомий як представник напрямку его - психології. Теоретичні формулювання Е. Еріксона стосуються винятково розвитку *его*, саме его складає основу поведінки і функціонування людини. Відомий своєю теорією стадій психосоціального розвитку особистості, а також як автор терміну кризи ідентичності.

На думку Еріксона, розвиток особистості за своїм змістом визначається тим, що суспільство очікує від людини, які цінності та ідеали їй пропонує, які завдання ставить перед нею на різних вікових етапах. Дитина у процесі дозрівання проходить низку стадій. На кожній з них вона набуває певної якості (особистісне новоутворення), яке фіксується в структурі особистості та зберігається у наступні періоди життя.

До 17 років відбувається повільний, поступовий розвиток центрального утворення - ідентичності особистості. Ідентичність - психосоціальна тотожність, яка дозволяє особистості приймати себе у всьому багатстві своїх відносин з навколишнім світом і визначає її систему цінностей, ідеали, життєві плани, потреби, соціальні ролі з відповідними формами поведінки. Особистість розвивається завдяки включенню в різні соціальні спільноти (націю, соціальний клас, професійну групу тощо) і переживанню свого нерозривного зв'язку з ними. Ідентичність — умова психічного здоров'я: якщо вона не складеться, людина не знаходить себе, свого місця в суспільстві, виявляється «втраченою».

Важливим моментом періодизації за Еріксоном є наявність криз - «поворотних пунктів», моментів вибору між прогресом і регресом.

Стадії психосоціального розвитку особистості:

1 - вік немовляти -від народження до 1 року життя. Основне розвивальне завдання: формування базальної довіри, почуття внутрішнього комфорту, оптимізм (почуття неблагополуччя, недовіра до світу, песимізм)

2 - раннє дитинство - 2-3 роки життя. Основне розвивальне завдання: формування автономії, сили волі, самоконтролю, самостійності (ригідність, сором'язливість, невпевненість в собі)

3 - вік гри - 4-6 років. Основне розвивальне завдання: формування ініціативності, активності, цілеспрямованості, визначеності (почуття провини, занижена самооцінка, рівень домагань)

4 - шкільний вік - 6-12 років. Основне розвивальне завдання: формування працелюбності, продуктивності (почуття неадекватності, неповноцінності, нездатність доводити справу до кінця)

5 - юність - 12-20 років. Основне розвивальне завдання: формування его-ідентичності (відчуття штучності, відсутність чіткої мети, невизначеність)

6 - рання зрілість - 20-25 років. Основне розвивальне завдання: формування інтимності, взаємності почуттів, думок (уникнення інтимності, поверхневості у відносинах, ізоляція)

7 - середня зрілість - 26-64 роки. Основне розвивальне завдання: формування продуктивності, активної діяльності (втрата інтересу до праці, збіднілі взаємини з людьми)

8 - пізня зрілість - 65 років і до смерті. Основне розвивальне завдання: формування Его-інтеграції, відчуття порядку і смислу життя, задоволення життям (страх смерті, жалість, відчай щодо прожитого і (не) отриманого в житті).

Карен Хорні (1885- 1952) - американський психоаналітик. стверджувала, що в структурі особистості домінують не інстинкти агресії або лібідо, а несвідоме почуття тривоги, занепокоєння, яке вона називала почуттям *корінної тривоги* і вважала, що воно пов'язане з самотністю і безпорадністю, що "з'являється у дитини в потенційно ворожому їй світі". К. Хорні вважала, що причинами розвитку цієї тривоги можуть бути помилки сімейного виховання, а саме: непослідовна поведінка батьків, глузування, невиконання обіцянок, надмірна опіка або ж емоційна відчуженість батьків. З часом корінна тривога виявляється в усіх взаєминах людини та у її світосприйнятті. Отже, причини невротичної поведінки варто шукати у порушеннях взаємин батьків і дітей.

Щоб подолати тривогу дитина використовує захисні стратегії (невротичні потреби). Це надлишкові потреби у любові і схваленні, керівництві партнером, чітких обмеженнях, владі, експлуатуванні інших, суспільному визнанні, в захопленні собою, незалежності, досконалості.

На основі цих потреб, їх поєднань авторка виділяє три види взаємин між людьми: орієнтація на людей (поступливий тип невротичної особистості), орієнтація від людей (зумовлений тип) і орієнтація проти людей (агресивний тип). Спільним є для цих трьох стратегій ригідність та неможливість повної реалізації індивідуального потенціалу, що і лежить в основі неврозу.

Лібідо - це емоційний рушій, а сексуальні проблеми є наслідком, а не причиною.

Еріх Фромм (1900-1908). Створює гуманістичний психоаналіз. Стверджував, що в природі людини, а саме, в несвідомій сфері людської психіки закладені ідеали любові, свободи й справедливості.

В глибинах несвідомого людини закладені екзистенційні потреби (життєво значущі):

Потреба у встановленні зв'язків. Щоб подолати відчуття ізоляції від природи й відчуженості, всім людям необхідно про когось піклуватися, приймати в комусь участь і нести відповідальність за когось. Ідеальний шлях зв'язку зі світом здійснюється за допомогою "продуктивної любові", що допомагає людям працювати разом і в той же час зберігати свою індивідуальність. Якщо потреба у встановленні зв'язків не задоволена, люди стають нарцисічними: вони відстоюють тільки свої егоїстичні інтереси і не здатні довіритися іншим.

Потреба в подоланні. Всі люди мають потребу в подоланні своєї пасивної тваринної природи, щоб стати активними і творчими творцями свого життя. Оптимальне вирішення цієї потреби полягає в творенні. Справа творення (ідеї, мистецтво, матеріальні цінності чи виховання дітей) дозволяє людям піднятися над випадковістю і пасивністю їх існування і тим самим досягти почуття свободи і власної значущості. Неможливість задоволення цієї життєво важливої потреби є причиною деструктивності.

Потреба в корінні. Люди мають потребу в тому, щоб відчувати себе невід'ємною частиною світу. Відповідно до Фромма, ця потреба виникає з самої появи на світ, коли розриваються біологічні зв'язки з матір'ю. До кінця дитинства кожна людина відмовляється від безпеки, яку забезпечує батьківська опіка. У пізній зрілості кожна людина стикається з реальністю відриву від самого життя, коли наближається смерть. Тому протягом всього свого життя люди відчують потребу в корінні, основах, в почутті стабільності і міцності, подібним з відчуттям безпеки, яке в дитинстві давала зв'язок з матір'ю. Навпаки, ті, хто зберігають симбіотичні зв'язки зі своїми батьками, домом або співтовариством як спосіб задоволення своєї потреби в корінні, не здатні відчувати свою особистісну цілісність і свободу.

Потреба в самототожності. Фромм вважав, що всі люди відчують внутрішню потребу тотожності з самими собою, - в самототожності, завдяки якій вони відчують свою несхожість на інших і усвідомлюють, хто вони і що собою являють насправді. Коротше кажучи, кожна людина повинна бути здатний сказати: "Я - це я". Індивідууми з ясним і чітким усвідомленням своєї індивідуальності сприймають себе як господарів свого життя, а не як постійно наступних чиймись вказівками. Копіювання чийогось поведінки, що доходить навіть до ступеня сліпий

конформності, не дає можливості людині досягти справжньої самототожності, відчуття себе собою.

Потреба в системі поглядів і відданості. Нарешті, відповідно до Фромма, людям необхідна стабільна і постійна опора для пояснення складності світу. Ця система орієнтації являє собою сукупність переконань, що дозволяють людям сприймати і осягати реальність, без чого вони постійно виявлялися б у глухому куті і були нездатні діяти цілеспрямовано. Фромм особливо підкреслював значення формування об'єктивного і раціонального погляду на природу і суспільство. Він стверджував, що раціональний підхід абсолютно необхідний для збереження здоров'я, у тому числі й психічного.

Фромм виділяв п'ять соціальних типів характеру собистості. Це певні форми встановлення відносин з іншими, взаємодія екзистенціальних потреб та соціуму.

Рецептивні типи переконані в тому, що джерело всього бажаного та доброго в житті знаходиться ззовні, а не в них самих. Вони відкрито залежні і пасивні, не здатні робити що-небудь без сторонньої допомоги і думають, що їх основне завдання в житті - скоріше бути коханими, ніж любити. Рецептивних індивідуумів можна охарактеризувати як пасивних, довірливих і сентиментальних. Якщо відкинути крайнощі, то люди з рецептивною орієнтацією можуть бути оптимістичними й ідеалістичними.

Експлуатуючі типи беруть все, що їм потрібно або про що вони мріють, силою або винахідливістю. Вони теж нездатні до творчості, і тому домагаються любові, володіння, ідей та емоцій, запозичуючи все це в інших. Негативними рисами характеру є агресивність, гордовитість і самовпевненість, егоцентризм і схильність до зваблення. До позитивних якостей відносяться впевненість у собі, почуття власної гідності та імпульсивність.

Накопичувальні типи намагаються володіти якомога більшою кількістю матеріальних благ, влади і любові, вони прагнуть уникати будь-яких зазіхань на свої накопичення. На відміну від перших двох типів, "накопичувачі" тяжіють до минулого, їх відлякує все нове. Вони надмірно консервативні. Проте у них є і деякі позитивні особливості - передбачливість, лояльність і стриманість.

Ринковий тип виходить з переконання, що особистість оцінюється як товар, який можна продати або вигідно обміняти. Ці люди зацікавлені у збереженні приємної зовнішності, знайомства з потрібними людьми і готові продемонструвати будь-яку особистісну рису, яка підвищила б їх шанси на успіх у справі продажу себе потенційним замовникам. Їхні стосунки з оточуючими поверхові, їх девіз - "Я такий, яким ви хочете мене бачити" .

Продуктивний характер являє собою, з точки зору Фромма, основну мету у розвитку людини. Цей тип - незалежний, чесний, спокійний, люблячий, творчий і здійснює соціально-корисні вчинки.

ТЕМА 12. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ У ХХ СТ.: ПСИХОЛОГІЧНІ НАПРЯМИ Д./П. ХХ СТ.

План:

1. Гуманістична психологія: Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс.
2. Когнітивна психологія: Дж. Міллер. У. Найссер. Генетична психологія. Ж. Піаже.
3. Розвиток екзистенційної психології. Р. Мей.
4. Філософські основи гуманістичної психології Л. Джендлін. Людина в пошуках справжнього сенсу. В. Франкл.

Гуманістична психологія

Напрямок у психології, у якому основними предметами аналізу виступають вищі цінності, самоактуалізація особистості, творчість, любов, свобода, відповідальність, автономія, психічне здоров'я, міжособистісне спілкування. Гуманістична психологія виникла у 50-і роки ХХ століття, а сформувалась як науковий напрямок на початку 60-х років. Основні представники гуманістичної психології: Шарлотта Бюлер, Абрахам Маслоу, Гордон Олпорт, Карл Роджерс, Ролло Мей. Основні філософські положення гуманістичної психології пов'язані з екзистенціалізмом (або філософією існування), а конкретніше – з вченням Мартіна Хайдеггера, Жана Поль Сартра, Карла Ясперса, Альбера Камю. Основні положення гуманістичної психології:

1. Хоча людське буття має межу, людина завжди має свободу та необхідну для реалізації цієї свободи незалежність.
2. Найважливішим джерелом інформації є екзистенційний стан людини, її суб'єктивно отриманий досвід.
3. Природа людини ніколи не може бути визначена повністю, тому що вона завжди прагне до безперервного розвитку.
4. Людина єдина і цілісна індивідуальність. У її психіці неможливо розділити органічне та психічне, усвідомлене та неусвідомлюване, раціональність та емоційність.
5. Самореалізація – це невід'ємна частина природи людини.
6. Людина спрямована у майбутнє, вона є активною творчою особистістю.

З цих положень гуманістичної психології впливають моральні життєві принципи:

- відповідальність людини за свої вчинки; вона не є знаряддя неусвідомленого або рабом сформованих звичок;
- відношення між людьми повинні ґрунтуватися на взаємному визнанні та повазі до досвіду переживань іншої людини;

- кожна людина має відчувати себе у сьогоденні, «тут та тепер».

Абрахам Маслоу (1908 – 1970) описує такі вісім шляхів самоактуалізації:

1. Повне, живе переживання з повною зосередженістю і зануреністю. Момент, коли «Я» реалізує себе.
2. Вибір між просуванням уперед, розвитком, або відступом. Вибір із можливостей подальшого розвитку.
3. Можливість слухати (і діяти разом) голос свого «Я», відрізняючи його від голосів батьків, суспільства тощо.
4. Чесність, найперше щодо себе, усвідомлення відповідальності за своє життя.
5. Незалежність, неконформність, сміливість бути собою.
6. Процес реалізації своїх потенційних здібностей. Праця заради того, щоб зробити добро, яке людина хоче зробити.
7. Вищі переживання – моменти самоактуалізації.
8. Викриття власної психопатології. З'ясування своїх захистів і подолання їх.

Карл Роджерс (1902 – 1987) постулював існування єдиного мотиву, що визначає поведінку людини. Згідно з теорією Роджерса, поведінка людини спонукає і регулюється об'єднувальним мотивом, який він назвав тенденцією до актуалізації. Тенденція актуалізації, за висловлюваннями Роджерса, універсальна для всіх форм життя – вона властива всьому живому. На різних рівнях організації життя (рослини, тварини, людини) вона набуває різних форм. На нижчих рівнях організація життя виражається в прагненні збереження свого організму, а також в його (організму) зростанні, розвитку і постійному оновленні. На рівні особистості тенденція актуалізації виражається в прагненні людини реалізувати свій потенціал і стати повноцінно функціонуючою особистістю. Такі поняття, в яких відображено уявлення про особистісний спосіб існування, розроблені в межах гуманістичної психології.

Роджерс зазначав, що в результаті самоактуалізації виникає «повноцінно функціонуюча людина». Цей термін використовувався Роджерсом для позначення людей, які реалізують свій потенціал, розвивають свої здібності й адекватно сприймають себе і навколишній світ. Роджерс визначив основні межі, властиві повноцінно функціонуючим особистостям. Здатність до переживання – це здатність слухати себе, відчувати всі переживання, не відчуваючи при цьому провини або загрозу. Повноцінно функціонуюча людина намагається досягти цілковитого пізнання себе і свого внутрішнього досвіду. Вона відкрита цьому досвіду, уявлення про себе відповідають її досвіду. Непристосована людина має умовні цінності, її яконцепція не відповідає потенційним можливостям, її поведінка обтяжена захисними механізмами.

Жан Піажé (1896 – 1980) швейцарський психолог і філософ. Ж. Піажé представляв інтелектуальну адаптацію як рівновагу між впливом організму на середовище та впливом середовища на організм. В якості найбільш фундаментальної структури інтелектуального розвитку введено поняття схеми.

Схеми – структури знань, які закладено в основі мисленевої діяльності, можуть складатися з простих рухів, складних комплексів рухових умінь, навичок чи розумових дій. Дитина володіє певними схемами дій, що дозволяє вирішувати різні задачі. В якості фундаментальних процесів (механізмів) інтелектуального розвитку – асиміляцію (дії з новими предметами у відповідності з існуючими уміньми) і акомодацию (прагнення змінити уміньми і навички, відповідно до змінних умов).

Асиміляція полягає у прагненні змінити нову задачу і підпорядкувати її наявним схемам дій.

Акомодация – процес зміни схем дій, для того щоб було можливо застосувати їх до вирішення нової задачі. При об'єднанні цих дій встановлюється рівновага (при відповідності вимог задачі та схеми дій, якими володіє дитина).

Операція (схема) – це розумова дія, що має важливу властивість – зворотність тобто, виконавши відповідну дію, дитина може повернутися до його початку шляхом здійснення зворотної дії. Сутність інтелектуального розвитку дитини складає оволодіння операціями.

Мета навчання – наповнити схему інформацією, щоб могла здійснюватися інтелектуальна діяльність. До стабільної рівноваги прагне інтелектуальний розвиток. Процес розвитку інтелекту, згідно з Ж. Піажé, проходить чотири стадії.

Стадії – це ступені чи рівні розвитку, що послідовно змінюють одна одну, на кожній досягається стабільна рівновага. Розвиток, це перехід від нижчої стадії до вищої. Попередня стадія є підготовкою до наступної, послідовність слідування стадій є незмінною (зумовлено біологічним фактором, пов'язаний з дозріванням психофізіологічних структур).

Вікові показники переходу можуть варіювати в залежності від фізичного та соціального оточення, культурного середовища. У розвитку відбувається не просте заміщення нижчої стадії вищою, а інтеграція раніше сформованих структур, попередня стадія перебудовується на більш високому рівні. Швидкість переходу відповідає оптимуму, не швидкому і не повільному. Рушійною силою, що визначає перехід від і встановлюється рівновага між новим фактором і психологічною організацією дитини.

Філософські основи гуманістичної психології Л. Джендліна

Л. Джендлін (Юджин Джендлін) – американський філософ і психолог, відомий як один із засновників гуманістичної психології та розробник методу "фокусування" (focusing). Основи його концепції можна описати так:

Екзистенційний та феноменологічний підхід: Джендлін вважає, що досвід людини є основою для розуміння її психічного життя. Він орієнтується на унікальність і суб'єктивність переживань, що є основою екзистенційної філософії.

Процесуальність свідомості: Свідомість і досвід людини — це постійний процес, який змінюється. Людина не є статичною істотою, її внутрішній досвід постійно перебуває в русі.

Фокусування на "відчутті тіла": Метод Джендліна спрямований на здатність людини усвідомлювати свої внутрішні тілесні відчуття як джерело самопізнання та вирішення психологічних проблем.

Автентичність і самоактуалізація: Джендлін наголошував на важливості відчуття автентичності, коли людина з'єднується зі своїм внутрішнім досвідом і виражає його безпосередньо.

Людина в пошуках справжнього сенсу. Віктор Франкл

Віктор Франкл – австрійський психіатр, психолог, засновник логотерапії та екзистенціального аналізу. У своїй книзі "Людина в пошуках справжнього сенсу" він описує особистий досвід переживання концентраційного табору та формулює основні положення своєї філософії.

Пошук сенсу як основна мотивація: Франкл вважає, що головним рушієм людського життя є пошук сенсу, а не прагнення до задоволення (як у фрейдистській моделі) чи прагнення до влади (як у адлеріанській).

Свобода вибору: Людина здатна вибирати своє ставлення до обставин, навіть якщо не може змінити самі обставини.

Переживання страждання: Франкл підкреслює, що навіть у найважчих умовах людина може знайти сенс, перетворивши страждання на джерело духовного зростання.

Три шляхи до сенсу: Франкл виділяє три основні способи знаходження сенсу: через творчість (діяльність), переживання (кохання, природа) та через страждання (прийняття болю з гідністю).

ТЕМА 13. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ У XX СТ.: ПСИХОЛОГІЯ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

План:

1. Психологічні ідеї біхевіористського спрямування І. Павлова та В. Бехтерева.
2. Культурно-історична теорія, дефектологія, педагогічна психологія в працях Л. Виготського. Школа Л. Виготського.
3. Діяльнісний підхід С. Рубінштейна.
4. Харківська психологічна школа

Радянська психологія - період 1920- 30х рр. - становлення радянської психології на основі філософії марксизму. У цей період закладаються дві основні взаємопов'язані теми в історії радянської психології, які будуть визначати її розвиток впродовж наступних десятиліть. Це, по-перше, пошук конкретно-емпіричного наповнення психології. По-друге, це тема пошуку самостійного, відмінного від фізіологічного, соціологічного, літературознавчого, антропологічного, медичного та ін. дослідження самостійного об'єкта і підстав психологічного дослідження. І в той же час, психологія в цей період розвивається в тісній взаємодії і діалозі з різноманітними суміжними областями «людиназнавства» і представлена різноманітними суміжними школами та дослідницькими традиціями.

Роком визнання радянської психології слід вважати 1929, коли перша представницька група радянських вчених була заявлена для участі у IX міжнародному психологічному конгресі. І в той же час, паралельно з процесами інтеграції радянської науки в міжнародну науку і становлення оригінальних наукових шкіл, проходять і протилежні процеси обмеження академічної свободи і введення цензури та державного контролю над науковими дослідженнями.

Значний внесок в розвиток вітчизняної психології внесли С.Л. Рубінштейн, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, К.С. Абульханова, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божовия та ін. Серед українських психологів слід пам'ятати про О. Потебню, Г. Челпанова, М. Ланге, І. Сікорського, В. Протопопова, Г. Костюка, П.Чамату, В. Котирло та багатьох інших. а рківська психологічна школа – неформальна назва спільноти радянських психологів, що виникла у Харкові на початку 30-х рр. минулого століття, і пов'язана, насамперед, з розвитком діяльнісного підходу в вивченні явищ людської психіки.

Початком існування Харківської психологічної школи послужило добровільне вигнання з Москви учнів Л.С. Виготського в ході т.зв. «дискусії початку 30-х рр.» в радянській психології та їх робота у Харкові на запрошення керівництва УРСР. Серед «харків'ян» найчастіше згадуються:

- засновники: О.Р. Лурія, О.М. Леонтьєв, О.В. Запорожець, М.С. Лебединський, Л.І. Божович; • довоєнне покоління: П.Я. Гальперін, П.І. Зінченко, В.І. Аснін, Р.Д. Луков, К.Е. Хоменко та багато інших.

- повоєнне покоління: Г.К. Серeda, С.П. Бочарова та багато інших.

Лев Семенович Виготський (1896 - 1934). Розробив теорію розвитку вищих психічних функцій (культурно-історична теорія). Наукова діяльність його була спрямована на вивчення закономірностей психічного розвитку; вивчення віку як одиниці аналізу дитячого розвитку; характеристики стадій на основі соціальної ситуації розвитку та вікових новоутворень; розподіл на стабільні та критичні періоди. Принцип розвитку дитини поєднував з принципом системності (цілісні утворення у вигляді різних форм міжфункціональних зв'язків: мислення і розвитку в нормі і патології. Впровадив експериментально-генетичний метод дослідження психічних явищ, та метод порівняння психічного до якої процеси розвитку не співпадають з процесами навчання, перші йдуть за другими створюючи зони ближнього розвитку: лише те навчання є успішним, яке випереджує розвиток. Вищі психічні функції (ВПФ) – функції опосередковані знаком (поняттєве мислення, логічна пам'ять, довільна увага), розглядаючи їх як специфічно людські, соціально-обумовлені форми психіки. Складні, прижиттєво сформовані психічні процеси, соціальні за своїм походженням, мають опосередкований характер та довільні. Виготський вважає, що кожна психічна функція з'являється на сцені двічі спершу як колективна, соціальна діяльність, а потім як внутрішній спосіб мислення дитини. Отже, головна закономірність онтогенезу психіки полягає в інтеріоризації дитиною структури її зовнішньої, соціальної діяльності, внаслідок чого психічні функції стають усвідомленими і довільними.

Олексій Миколайович Леонтьєв (1903 – 1979). О.М. Леонтьєв визначав особистість як цілісне утворення, яке є відносно пізнім продуктом суспільноісторичного й онтогенетичного розвитку людини. Людина вступає в історію як індивід, наділений природними властивостями і здібностями, а особистістю вона стає лише будучи суб'єктом суспільних стосунків. У теоретичних і експериментальних дослідженнях, присвячених історичному підходу до розвитку психіки людини О.М. Леонтьєв показав значення присвоєного людиною суспільно-історичного досвіду не тільки для формування вищих психічних функцій, а взагалі для розвитку людини. Кожна людина протягом дитинства повинна привласнити досвід попередніх поколінь, що зафіксований в предметах матеріальної і духовної культури. Завдяки роботам 47 О.М. Леонтьєва провідна діяльність розглядається як критерій періодизації психічного розвитку, як показник психічного віку дитини. Провідною діяльністю Леонтьєв називає діяльність, що має наступні три ознаки. Поперше, це діяльність, у формі якої виникають і всередині якої диференціюються

інші, нові види діяльності. Подруге, це діяльність, у якій формуються або розвиваються психічні процеси (мислення, сприйняття, пам'ять і так далі). По-третє, це діяльність, від якої залежать основні психологічні зміни особистості у даний період розвитку. Згідно теорії Леонтьєва, особистість характеризують тільки ті психічні процеси й особливості, які сприяють здійсненню її діяльності. Ієрархія діяльностей утворює ядро особистості. Основною характеристикою особистості є самосвідомість, тобто усвідомлення людиною себе в системі суспільних стосунків.

Сергій Леонідович Рубінштейн (1889 - 1960) – доктор психологічних наук, професор, дійсний член АПН РРФСР, один із творців діяльнісного підходу в психології. Народився в м. Одеса, філософську і психологічну освіту здобув у університетах Германії (1909 - 1913), у Берліні, Фрейбурзі, Марбурзі. З 1919 р. – доцент, а 1921 р. – професор кафедри філософії і психології Новоросійського університету (Одеса). Директор Одеської Наукової бібліотеки (1922 - 1930). У 1930 р. переїхав в Росію, де спочатку був завідувачем кафедри психології ЛДП ім. О. І. Герцена (1930 - 1942), пізніше створив і очолив кафедру психології в МДУ ім. М. В. Ломоносова (1942 - 1949), керував Сектором психології в Інституті філософії АН СРСР (1945 - 1949). Був одним із засновників журналу «Питання психології» (1955). Автор наукових робіт «Основи психології» (1935), «Основи загальної психології» (1940), в яких були узагальнені досягнення вітчизняної і світової психології. Основною тематикою досліджень С. Л. Рубінштейна були проблеми методології психології.

ТЕМА 14. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

План:

1. Етапи та особливості становлення психологічних знань в Україні.
2. Психологія Київської Русі.
3. Виникнення та розвиток психології у 17 столітті.
4. Головні постаті в історії психології України 18-19 ст.: Г. Сковорода, П.Д. Юркевич, І.О. Сікорський, В.В. Зеньківський, І.Я. Франко, М.М. Ланге.

Приблизно до початку 19 сторіччя психологія залишалася інтегральною частиною поодиноких філософських систем. У цьому розумінні можна говорити про початки філософської психології в Україні вже у княжі часи.

Самий початок зародження психологічної думки в Україні відноситься до XVII ст. (братські школи, Києво-Могилянський колегіум).

Залежність і самодосконалість стають визначальними принципами психології XVIII століття, а їх взаємодія визначає співвідношення теоретичної і практичної діяльності людини.

Розвиток психологічної думки в Україні в XIX - на початку XX століть має дві очевидні особливості: перша - що даний період співпадає з оформленням психології як самостійної науки, її становленням; друге - всі вчені одночасно є і українськими і російськими вченими.

Розвиток психології в Україні 17-19 ст. показує її логічну послідовність, спадкоємність, а також певну своєрідність, яка сягає своїм корінням у стародавньо-східну та античну психологію.

Практика суспільного життя підказувала людині розглядати природу такою, якою вона є сама по собі, без будь-яких сторонніх нашарувань. Життя людини певною мірою було вкрите фантастичною релігійною оболонкою, однак реальні кроки поступу здійснювалися всупереч такому відображенню природи й людських дій.

У творах митрополита **Іларіона** (XI ст.) «Слово про закон і благодать», «Повчання про корисність душевну» головною темою є турбота про мораль і поведінку людини, про психологічні засоби її вдосконалення на основі принципу свободи та необхідності.

Головна думка твору «Повчання» **Володимира Мономаха** (1053-1125 рр.) - формування позитивних рис людського характеру. Володимир радить не покладатися на інших, бути діяльними, адже це найважливіша якість людини. Душа й тіло найчастіше гинуть від брехні, пияцтва і розпусти. Добрі вчинки слід підтверджувати наступними добрими вчинками - так удосконалюється життя в цілому. Основою успіху є наполегливість у праці.

У «Посланні» Київського митрополита **Никифора** (1104-1121 рр.) Володимир Мономаху дається категорійне визначення компонентів психіки,

називаються три частини душі: *словесна* (розум), *нестямна* (почуття) і *бажальна* (воля). Словесна частина первісна і панує над іншими. Розв'язуючи психофізичну проблему, Никифор уміщує душу в голові. Розум душі наповнює своєю силою все тіло. Органи чуття дають людині в цілому правильні відображення зовнішнього світу, але це передбачає обов'язкову участь розуму. Зорові відчуття у розкритті істини мають перевагу над іншими, яким не можна ні вірити, ні не вірити; сприйняті на їхній основі емпіричні факти слід перевіряти міркуванням.

В Україні того часу велику просвітницьку роботу вели братські школи. Вони розповсюджували грамотність і знання людської природи, культури, філософії та психології. Студенти навчали народ і книжкової мудрості, і різним мистецтвам. Підручники вищої школи також виносили на огляд широкої публіки.

Важливою є роль і значення релігії (в даному випадку православ'я) та її вплив на передових людей того часу.

Найперший вищий навчальний заклад України – Києво-Могилянський колегіум, який з часом став академією, був заснований Петром Могилою у 1632 році. Це був час, коли українське суспільство, прислухавшись до голосу інстинкту національного самозбереження, рішуче стало на шлях пошуку свого гідного місця в соціальній і політичній структурі тогочасної Європи, пошуку самобутніх форм участі в Європейському духовному розвитку.

Іннокентій Гізель (1600-1683 рр.) - просвітник, філософ, церковний діяч та історик значну увагу приділяв проблемі людини, її моральності. В основу своєї психології вчений поклав знаменитий афоризм: "Нічого немає в інтелекті, чого б не було у відчуттях". Він поступово розкриває своєрідність психічних здібностей, стверджує, що їх не можна зводити до вихідного чуттєвого досвіду. Мислительний компонент психіки, зокрема судження, він тлумачить в дусі мотиваційних рушійних сил. В плані мотивації філософом досліджуються переконання, правдоподібність та віра. Мислення розглядається як якість особистості. Він аналізує співвідношення емоції і волі як ефектів розумної душі, розкриває зв'язок схильностей людини з індивідуальними проявами темпераментів. Великого значення надає розумінню внутрішнього розуму та волі у людських вчинках. Тоді воля стає незалежною, що є важливою умовою переходу до етичних проблем людського буття.

Стефан Яворський (1658-1722 рр.) - український та російський церковний діяч та публіцист, просвітник, проповідник, педагог та філософ. Створив вчення про душу відповідно до поділу душі Аристотеля. Вагомим доказом єдності людської душі, за Яворським, виступають генетичні підстави. Види душі - вегетативна, чуттєва, розумна - виникають як органи єдиної душі, послідовно вдосконалюються, спеціалізуються на виконанні різних дій. Одні з них з'являються в дитинстві, інші - в юності або старості. При розгляді психічних здібностей

Яворський встановлює їхні внутрішні зв'язки: пізнання поєднує з прагненням, інтелект - з пам'яттю. Він шукає зв'язки, переходить між інтелектом, волею і почуттям. Воля - вища розумова здатність. Воля виявляється у самовизначенні особи, самостворенні, тому є актом вільним. Від людини не залежить, робити певну справу чи не робити. Об'єктом волі у Яворського являються такі моральні риси поведінки людини, як чесність, прихильність до добра або протилежні їм риси - нечесність, зло. Воля повинна керуватися увагою, лише тоді вона прямує до добра. Воля залежна від пізнання.

Григорій Савич Сковорода (1722 - 1794) – український просвітитель-гуманіст, філософ, поет, педагог. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Переслідуваний світськими та духовними властями, з 1770-х років вів життя мандрівного філософа. СENSE людського існування вважав у самопізнанні. Сковорода вважав, що пізнання має велике практичне та естетичне значення. Прагнення пізнати природу і самого себе вважав однією з рис характеру, особливістю і "призначенням роду людського". Головним у пізнанні людини є безпосереднє спілкування з сьогоденням та наука або просвітництво. Людський розум, доводив Сковорода, завжди стоїть перед вибором: добро чи зло, брехня чи істина. Цей вибір пропонує йому сам предмет пізнання. Їжа, звичайно, існує не тільки для тіла, але й для душі, пісня - для вух і для розуму. У своєму мандрівному житті філософ ніколи не розлучався з Біблією, сопілкою або флейтою і своїми писаннями.

Одним з найвідоміших творів Сковороди є збірка «Сад божественних пісень».

Памфіл Данилович Юркевич (1826-1874) - український філософ і педагог родом з с. Ліпляве на Полтавщині, син православного священика. У своїх філософських поглядах мислитель відтворив українські духовні традиції, кардіоцентризм, екзистенціальність, антропоцентризм української світоглядної ментальності. Це виявилось в акцентуванні уваги на унікальності духовного ества людини, визнанні особистості вищою цінністю буття, розгляді "серця" як основи духовного життя людини.

Змістом його антропології є "філософія серця" - оригінальна філософська система, в центрі якої знаходиться вчення про "серце" як символ внутрішнього світу, людських переживань. Філософ стверджував, що мислення не вичерпує всієї повноти духовного життя. Людина пізнає навколишній світ за допомогою розуму, а пізнати красу й таємничість світу можна тільки серцем (центром усіх "пізнавальних дій"). За П.Д.Юркевичем, розум - вершина, а серце - коріння духовного життя. Філософ сформулював надзвичайно важливу думку про те, що знання тільки тоді засвоюються людиною, коли вони зігріті її почуттями,

переживаннями, "падають на її серце". Лише такі знання можуть стати діяльною силою духовного світу людини.

Виховний ідеал П.Д.Юркевич розв'язує з позиції гуманістично спрямованої християнської педагогіки. Мету виховання він визначає на основі врахування "трьох начал": особливостей духу вихованця; необхідності виконання ним обов'язку щодо церкви, родини, держави; його майбутнього покликання. Юркевич уточнює мету виховання: виховай людину так, щоб у зрілому віці вона знала добро, любила добро, мала сили чинити добро, - тобто людину розумну, моральну і творчу.

Душа, вважав педагог, має три основні здатності: перша - пізнання, друга - почуття, третя - воля. Ці три здібності відповідають покликанню до істини, краси й добра. Юркевич називає їх Розум, Серце, Воля. Узгодженість цих сфер людської особистості Юркевич виражає формулою "знання розуму, натхнення серця й енергія волі".

Іван Олексійович Сікорський (1842-1919), психіатр, психолог (зокрема визначний у галузі дитячої психології), професор київського університету Св. Володимира та громадський діяч. Отримав пропозицію перейти у Московський університет, але відмовився та повернувся до Київського університету, де працював майже до своєї смерті. З його ініціативи засновано у Києві Лікарсько-Педагогічний Інститут для розумово-відсталих та нервових дітей. Автор понад 100 наукових праць, багатьох монографій і посібників, у тому числі близько 50 з загальної психології. Його монографія «О заикании» була перекладена на німецьку мову та зробила ім'я Сікорського відомим за кордоном. Іван Сікорський перший у світовій науці почав застосовувати експеримент у вивченні дитячої психології («Душа ребенка», 1901 та інші). Також досліджував психологічні аспекти суїциду.

Васіль Васільович Зеньківський (1881-1962)- філософ, психолог, публіцист, церковний і державний діяч. Вищу освіту здобув у Київському університеті, де потім і читав лекції з загальної психології та відновлював роботу у психологічній лабораторії. Працював також у Белградському університеті, де читав філософію і у Парижі на посаді професора філософії Богословського православного інституту. В 1942 році прийняв сан священника. У лекціях та науковій роботі В. В. Зеньківський намагався поєднати релігійні погляди на сутність і природу психіки з дослідними даними, особливо високу оцінку надавав емоційним елементам психіки. Його магістерська дисертація «Проблема психической причинности» (1914) стала своєрідною спробою показати особливості психічних явищ та їх закономірностей порівняно з явищами матеріального світу. Серед основних його наукових праць: «Про соціальне виховання» (1920), «Психологія дитинства» (1924), «Проблема виховання у світлі християнської антропології» (1934).

Ланге Микола Миколайович (1858-1921) - учений-психолог, філософ, педагог, письменник. Працював у експериментальній лабораторії Психологічного інституту Вільгельма Вундта. За результатами цієї роботи опублікував статтю «Теория волевого внимания», яка принесла йому світову славу. Після повернення з Європи працює професором філософії Імператорського Новоросійського (Одеського) університету, засновник Вищих жіночих курсів у Одесі. Створив першу в Російській імперії лабораторію експериментальної психології. Займався дослідженням уваги. Відомі його праці «Закон перцепції», «Теорія вольової уваги» та «Психологія» у якій виклав і науково обґрунтував свій головний філософський постулат щодо єдності об'єктивно-суб'єктивного сприйняття явищ як основи людської психології.

Володимир Андрійович Роменець (1926 - 1998) – доктор психологічних наук, академік Академії педагогічних наук України, професор Київського університету імені Т. Г. Шевченка (1967 - 1998), керівник відділу історії та етнопсихології Інституту психології АПН України (з 1991), один із фундаторів сучасної української психології. Народився в Києві, освіту отримав на філософському факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Основний науковий доробок В. А. Роменця – у галузях загальної психології, історії всесвітньої та української психології, історичної психології, психології творчості. Розвиваючи культурно-гуманістичний підхід в психології, розглядав її як міждисциплінарну комунікативну науку. Науковий шлях вченого складається з трьох періодів дослідницької діяльності: вивчення проблем психології творчості, розробка психології вчинку і канонічної психології (психологія смислу, екзистенціональна психологія).

Борис Йосипович Цуканов (1946 - 2007) – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри диференційної і експериментальної психології, директор Наукового центру психології часу Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова, учень Д. Г. Елькіна. Освіту отримав на фізико-математичному факультеті Херсонського педагогічного інституту, де у нього зародився інтерес до феномену часу. Займаючись експериментальними дослідженнями в галузі психології часу, Б. Й. Цуканов в своїх дослідженнях визначив власну одиницю часу в структурі психіки індивіда й описав сукупність реальних часових властивостей психіки особистості; охарактеризував психогенетичний закон репродукції індивідів в типологічних групах; відкрив закон ходу індивідуальних годинників. Побудував також циклоїдну модель часу, який переживається людиною, і пояснив вікові психологічні переломи у особистості її власною одиницею часу.

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Євдокімова О. О. Історія психології : навч. посіб. ; Вид. друге, допов. Харків : Константа, 2020. 320 с.
2. Євченко І.М., Маслюк А.М. Історія психології: філософський період. Кам'янець-Подільський : Рута, 2018. 252 с.
3. Жуков С. М., Жукова Т.В. Історія психології: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 210 с.
4. Ковальчук З. Я. Історія психології: курс лекцій. Частина 2: для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія». Львів: ЛьвДУВС, 2013. 344 с.
5. Коханова О.П. Історія психології : від античності до початку ХХ ст. Київ : НВП Інтерфейс. 2016. 235 с.
6. Махній М. М. Історія психології: навчальний посібник. Київ: Видавничий Дім "Слово", 2016. 472 с.
7. Тертична Н.А. Історія психології. Київ: Книга плюс. 2018. 352 с.
8. Токарева Н. М. Історія психології: від витоків до епохи Просвітництва : підручник для здобувачів освіти ступеня бакалавра освітньо-професійної програми 053 Психологія. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2022. Частина І. 384 с.
9. Хомуленко Т.Б., Крамченкова В.О., Нестеренко М.О., Шукалова О.С., Фельдман Ю. І. Історія психології: психосоматичний підхід: навч.-метод. посіб. Харків : Діса-плюс, 2016. 184 с.

Допоміжна

- 10.Берн Е. Ігри, у які грають люди. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 256 с.
- 11.Войтович В. Українська міфологія. К. : Либідь, 2002. 664 с.
- 12.Корольчук М.С., Криворучко П.П. Історія психології: Навч. посібник: К.:Ельга, Ніка-Центр, 2010. 248 с.
- 13.Криворучко П.П. Історія психології. Курс лекцій. К.: КМУ, 2003. 220 с.
- 14.Махній М.М. Історія психологічної думки : навч. посібник / М.М. Махній, М.А. Скок. Чернігів, 2010. 256 с.
- 15.Меленчук Н. І., Харченко А. С., Іванова О. С. Основні періоди розвитку психології: порівняння історичних етапів. *Наукові перспективи*. №2, 2025.
- 16.Нариси з історії вітчизняної психології / За ред. Г.С. Костюка. К. : Рад.шк., 1952. 255 с.
- 17.Нариси з історії вітчизняної психології ХІХ – початку ХХ ст. / За ред Г.С.Костюка. К., 1959. 364 с.
- 18.Роменець В. А. Історія психології : Стародавній світ, Середні віки, Відродження

: навч. посіб. К. : Либідь, 2005. 916 с. : іл.

- 19.Роменець В. А. Історія психології: XVIII століття : епоха Просвітництва : навч. посіб. К. : Либідь, 2006. 1000 с. : іл.
- 20.Роменець В. А., Маноха І. Історія психології XX століття. Київ : Либідь. 2011. 990 с.
- 21.Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку : колективна монографія / В. В. Турбан, Л. З. Сердюк, Ю. Т. Рождественський [та ін.] ; за ред. В. В. Турбан. К.-Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 306 с.
- 22.Хорні К. Невротична особистість нашого часу (The Neurotic Personality of our Time), 1937. / пер. з англ. і примітки А. І. Фета. Philosophical arkiv, Nyköping (Sweden), 2016. 186 с.
- 23.Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. К.: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 160 с.
- 24.Фройд З. Вступ до психоаналізу. Лекції. К.: Основи, 2015. 422 с.
- 25.Фройд З. По той бік принципу задоволення. Львів : Фоліо, 2019. 160 с.
- 26.Фройд З. Тотем і табу. Харків: Фоліо, 2019. 267 с.
- 27.Фром Е. Мати або бути. К.: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2020. 304 с.
- 28.Чебикін О. Я. Історія становлення психологічних наукових шкіл на півдні України (XIX-XX ст.) : Монографія / О. Я. Чебикін, І. М. Пивоварчик. Одеса : Видавець Черкасов, 2007. 320 с.
- 29.Щербакова І. М. Практикум з історії психології : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. 160 с.
- 30.Юнг К. Г. Аналітична психологія. Львів : Астролябія, 2018. 608 с.
- 31.Юнг К. Г. Архетип і колективне несвідоме. Львів : Астролябія, 2018. 608 с.
- 32.Янченко Т. В. Педологія в Україні та зарубіжжі: теорія і практика: монографія. Чернігів : Десна Поліграф, 2016. – 451 с

Інформаційні ресурси

1. Бібліотека Міжнародного гуманітарного університету: офіційний сайт. URL: https://mgu.edu.ua/science_library
2. Бібліотека Університету Ушинського : офіційний сайт. URL: <https://library.pdpu.edu.ua>
3. Міністерство освіти і науки України: офіційний сайт. URL: <http://www.mon.gov.ua>
4. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: офіційний сайт. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>
5. Одеська національна наукова бібліотека: офіційний сайт. URL: <http://odnb.odessa.ua/>